
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Μάχη Παϊζη-Αποστολοπούλου (επιμ.), *ΟΜΗΡΙΚΑ. Από τα Πρακτικά του Η' Συνεδρίου για την Οδύσσεια (1-5 Σεπτεμβρίου 1996)*, Ιθάκη, Κέντρο Οδυσσειακών Σπουδών, 1998, σελ. 427.

Ένας ακόμη τόμος έρχεται να προστεθεί στο ενεργητικό του Κέντρου Οδυσσειακών Σπουδών και να επιβεβαιώσει με τον καλύτερο τρόπο ότι το ενδιαφέρον του επιστημονικού κόσμου για τα διεθνή συνέδρια που οργανώνει το Κέντρο με επιτυχία τα τελευταία είκοσι χρόνια παραμένει αμείωτο. Ο παρουσιαζόμενος τόμος, που τον επιμελήθηκε με ιδιαίτερη φροντίδα η Μάχη Παϊζη-Αποστολοπούλου προλογίζοντάς τον συνάμα, είναι πλούσιος σε ενδιαφέρουσες και αξιόλογες ανακοινώσεις που αντανακλούν, σε μεγάλο βαθμό, το εύρος των ομηρικών σπουδών. Η θεματική (και γλωσσική) ποικιλία των ανακοινώσεων αποτελεί πλέον παράδοση στα συνέδρια της Ιθάκης. Ας σημειωθεί ότι οι ξενόγλωσσες ανακοινώσεις συνοδεύονται από εκτενείς περιλήψεις στα ελληνικά και οι ξένοι σύνεδροι ενίοτε χρησιμοποιούν τη γλώσσα μας. Ακολουθεί σύντομη παρουσίαση των περισσότερων ανακοινώσεων, με τη σειρά δημοσίευσης στον τόμο.

Ο Francisco Rodriguez Adrados, «Μυθικές, μυκηναϊκές και σύγχρονες του Ομήρου θαλασσοπορίες στην Οδύσσεια», σσ. 13-29, καταπιάνεται με τον μύθο και την ιστορία στις διηγήσεις του Οδυσσέα: τι είναι παραδοσιακό, τι σύγχρονο, τι απηχεί την εποχή του ποιητή, τι την εποχή των ηρώων του. Ελκυστικά θέματα που προβληματίζουν τον αναγνώστη αλλά δεν εξαντλούνται σε μια ανακοίνωση. Οι Έλληνες ταξίδευαν, αποικούσαν άγνωστες χώρες (βλ. π.χ. J. Boardman *The Greeks Overseas*, London 1964) και οι ποιητές μυθοποιούσαν ασφαλώς τα ταξίδια και τις περιπέτειες τους. Τα όρια ανάμεσα στον μύθο και την πραγματικότητα δεν είναι πάντα ευδιάκριτα.

Στην ανακοίνωσή του, «Γιατί δεν έχουμε χρονογραφική εποποιία του Τρωικού πολέμου;», σσ. 31-41, ο Tilman Krischer επιχειρεί να φωτίσει θέματα τεχνικής του έπους (που θίγει ο Αριστοτέλης στην *Ποιητική* του, βλ. Ο. Tsagarakis, *Phoenix* 22 [1968] 159 κ.ε.), από μια άλλη σκοπιά, εξετάζοντας την τακτική των πολεμικών συγκρούσεων στην *Ιλιάδα* και στον Τρωικό κύκλο.

Με βάση τις νεότερες θεωρίες των Halbwachs, Assmann και Vansina, Ο Wolfgang Kullmann, «Η *Ιλιάδα* του Ομήρου και η ιστορική παράδοση», σσ. 43-55, επιχειρεί μια άλλη προσέγγιση στο πρόβλημα μύθος και ιστο-

ρία. Επειδή η άμεση γνώση ιστορικών γεγονότων σε μια κοινωνία που δεν γνωρίζει τη χρήση της γραφής δεν ξεπερνά τα 80 χρόνια («επικοινωνιακή μνήμη»), και η ανάμνηση των γεγονότων ξεθωριάζει με το πέρασμα των αιώνων και δημιουργείται ένα κενό, τίθεται το ερώτημα της μετάδοσής τους. Τι περιέχει η Ιλιάδα από το ιστορικό παρελθόν; Ποια η σχέση ανάμεσα στην ποίηση και την ιστορική πραγματικότητα; Υπάρχει το ρέον ενδιάμεσο («fliessende Lücke»), που προσδιορίζεται ως ο χρόνος ανάμεσα στο απώτατο παρελθόν (για τον Όμηρο το 1200) και στο άμεσο ιστορικό παρόν, καθώς επίσης και η ομοιόσταση («Homoeostase»), που επιτρέπει την προσαρμογή στοιχείων της ιστορικής παράδοσης στα δεδομένα του παρόντος, το οποίο ο Kullmann τοποθετεί γύρω στα 700, ενώ η πλειονότητα των ερευνητών στα 800 π.Χ.

Ο Δ. Ν. Μαρωνίτης, «Αοιδός-Αφηγητής-Ποιητής: Εσωτερική Ποιητική της Οδύσσειας», σσ. 57-75, προτείνει να δούμε στο πρόσωπο του Οδυσσέα-αφηγητή, που μέσα στο έπος λειτουργεί, *inter alia*, ως άξιος διάδοχος του επαγγελματία αοιδού, τον ποιητή της Οδύσσειας. Οι ποιητικές συμβάσεις δεν επέτρεπαν στον ποιητή να «δείξει» το πρόσωπό του – αλλά για ποιο λόγο να το δείξει; Το θέμα της ποιητικής τέχνης και τεχνικής είναι φαίνεται ανεξάντλητο.

Η Ε. Walter-Καρούδη, «Λειτουργία και ιδιαιτερότητα του πρώιμου ελληνικού γραπτού λόγου», σσ. 103-119, εξετάζει τις επιπτώσεις που είχε η γραφή στην πρώιμη ελληνική κοινωνία, ύστερα από πολλούς αιώνες προφορικής παράδοσης, δηλ. «προφορικού τρόπου ζωής» και μάλιστα «ανώνυμου». Αγγειογράφοι και αγγειοπλάστες υπογράφουν για πρώτη φορά τα έργα τους. Αναμενόμενη ήταν κάποια μεταβολή της νοοτροπίας.

Με βάση τα μέχρι τούδε πορίσματα της έρευνας γύρω από τη χρήση του επιθέτου στο ομηρικό έπος, η I. de Jong, «Homeric Epithet and Narrative Situation», σσ. 121-135, εξετάζει τη «λογοτεχνική ερμηνεία» τους («literary interpretation»), ξεχωρίζοντας τα επίθετα που χρησιμοποιούν οι χαρακτήρες από εκείνα που χρησιμοποιεί ο ίδιος ο ποιητής. Εξετάζοντας ιδιαίτερα τα είκοσι επίθετα που αποδίδονται στη «νύχτα», η de Jong διαπιστώνει ότι τα επίθετα ερεβεννή και μέλαινα χρησιμοποιούνται τόσο από τον ποιητή όσο και από τους χαρακτήρες ενώ το επίθετο κελαινή μόνο από τον ποιητή. Τα συμπεράσματά της, που συνοψίζονται στη θέση ότι ο ποιητής διαθέτει κάποια ελευθερία στη χρήση των επιθέτων ανάλογα με τις ανάγκες της ποιητικής δημιουργίας (όχι μόνο του μέτρου), επιβεβαιώνουν τα πορίσματα άλλων ερευνητών (βλ. Ο. Tsagarakis, *Form and Content in Homer* [Hermes Einzelschriften, 47], Wiesbaden 1982, με τη βιβλιογραφία).

Ο Ø. Andersen, «Allusion and the Audience of Homer», σσ. 137-149, υποστηρίζει ότι δεν μπορούμε να έχουμε λογοτεχνικούς υπαινιγμούς στον Όμηρο, επειδή αυτό προϋποθέτει την ύπαρξη «λογοτεχνικής παράδοσης» («literary tradition»). Οι ακροατές δεν γνώριζαν όσα ο ποιητής δεν

διηγούνταν, αλλά υπαινισσόταν.

Σωστά παρατηρεί ο G. Danek, «Odysseus and the Bow», σσ. 151-163, ότι ο ποιητής παρουσιάζει τον ήρωά του να χρησιμοποιεί το τόξο εναντίον των μνηστήρων, ακολουθώντας έτσι την παράδοση, αλλά παράλληλα να οπλίζεται, όπως οι ήρωες της *Ιλιάδας*. Αν και δολομήτις, σύμφωνα με την παράδοση, ο ήρωας αριστεύει κατά το πρότυπο της *Ιλιάδας*. Πρέπει να συμφωνήσει κανείς με τον Danek ότι σε πολλά θέματα ο ακροατής του Ομήρου βρισκόταν σε πλεονεκτικότερη θέση από τον σημερινό αναγνώστη.

Ο Α. Ν. Αθανασάκης, «Η κοσμογεωγραφία του Κάτω Κόσμου στην Οδύσεια: τότε και τώρα», σσ. 165-186, μελετά σύγχρονα τοπωνύμια, ονόματα ποταμών, γεωγραφικούς χώρους καθώς επίσης και δημοτικά τραγούδια σε μια προσπάθεια να φωτίσει ένα θολό αλλά ενδιαφέρον τοπίο της λαϊκής και ποιητικής παράδοσης. Αντιλαμβάνεται βέβαια τις δυσκολίες και τα προβλήματα της διερεύνησης ενός ετερόκλητου και ατίθασου υλικού.

Αξιολογώντας τα αποτελέσματα των ανασκαφών του Kaufmann στην Τροία, που ενδιαφέρουν όχι μόνο τους ειδικούς αλλά και τους φιλόλογους, η Β. Mannsperger, «Die neuen Ausgrabungen in Troia und ihr Einfluss auf die Homorforschung», σσ. 187-199, προσπαθεί να διαπιστώσει αν τα ευρήματα σχετίζονται με την επική παράδοση. Πιστεύει ότι ο ποιητής ήταν σε θέση να πάρει κάποια τοπογραφικά και λατρευτικά στοιχεία από την τοπική παράδοση και να τα προσαρμόσει στις ανάγκες της ποιήσής του.

Σύμφωνα με τον H. Schwabl, «Zur Funktion einer Motivwiederholung in der Odyssee (α 358, λ 352, φ 352)», σσ. 201-218, ο ποιητής χρησιμοποιεί συνειδητά το χωρίο Z 490-493 σε τρία σημεία της Οδύσειας προσαρμόζοντάς το κάθε φορά στα συμφραζόμενα. Η συσχέτιση δεν αφορά τα πρόσωπα αλλά το περιεχόμενο των στίχων. Ο Schwabl δεν συμμερίζεται την άποψη εκείνων που αξιολογούν τα χωρία αυτά απλώς ως παραθέματα της *Ιλιάδας* (βλ. U. Hölscher, *Die Odyssee*, München 1988, σσ. 4 και 281) και θεωρεί ότι το παράθεμα λειτουργεί ως θεματικό μοτίβο, του οποίου η χρήση αποκτά κάποια ιδιαιτερότητα.

Μελετώντας παραδείγματα περιγραφών στις πρώτες 12 ραψωδίες της Οδύσειας, η F. Létoublon, «Η περιγραφή στην Οδύσεια ή το βλέμμα του Οδυσσέα», σσ. 219-238, διαπιστώνει πρώτα την επίδραση της *Ιλιάδας* στις περιγραφές τυπικών σκηνών, ή και αντικειμένων, και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των οδυσσειακών περιγραφών οφείλονται στη διαφορετική τεχνική της αφήγησης, που είναι εν πολλοίς πρωτοπρόσωπη, και ενέχουν το υποκειμενικό στοιχείο, την ξεχωριστή ματιά.

Η μελέτη της A. Zervou, «Transformations textuelles et germes prédramatiques dans l'Illiade et l'Odysée», σσ. 239-262, ανιχνεύει με προσοχή τα

προδραματικά στοιχεία στο έπος, όπου διακρίνει τρία στάδια προοδευτικής μεταμόρφωσης: του προφορικού σε κειμενικό, του μυθικού σε μυθιστορηματικό και της δράσης σε παράσταση. Το θέμα της παράδοσης και νεοτερικότητας είναι ανεξάντλητο και κάθε νέα προσέγγιση είναι φυσικά ευπρόσδεκτη, ιδιαίτερα όταν γίνεται με γνώση του αντικειμένου και της βιβλιογραφίας, όπως στην προκειμένη περίπτωση.

Εξετάζοντας τα χωρία που αναφέρονται σ' έναν ενδεχόμενο γάμο της Πηνελόπης, ο Φ. Ι. Κακριδής, «Ο δεύτερος γάμος της Πηνελόπης», σσ. 263-275, πιστεύει ότι ο ποιητής ήθελε να παρουσιάσει αυτό που «δεν ήταν να συμβεί» και δεν υπαινίσσεται άλλες παραλλαγές του μύθου, όπως υποστηρίχτηκε (βλ. G. Danek, «Erzählvarianten in der Odyssee und serbokroatischen Heimkehr Lieder», *ΕΥΧΗΝ ΟΔΥΣΣΕΙ. Από τα Πρακτικά του Ζ' Συνεδρίου για την Οδύσσεια*, Ιθάκη, Κέντρο Οδυσσειακών Σπουδών, 1995, σσ. 183 κ.ε.).

Σε μια πλούσια υπομνηματισμένη μελέτη ο M. Gigante, «L'Odissea tra Pompei e Ercolano», σσ. 349-365, διαπιστώνει ότι στις τοιχογραφίες της Πομπηίας και του Ηρακλείου υπάρχουν αρκετά δείγματα ζωγραφικής εμπνευσμένα από τον Όμηρο, τη βιογραφία του και από τα κύκλεια έπη. Τα ανάγει όλα σε εικονογραφημένα βιβλία και ερμηνευτικά σχόλια.

Ο Γ. Αναστασίου, «Υπέρβαση του σχεδίου του έπους και επαναστροφή», σσ. 383-396, θεωρεί ότι η σύνθεση των ομηρικών επών προϋποθέτει την ύπαρξη σχεδίου, που ο ποιητής δεν το υπερβαίνει παρά τις περι του αντιθέτου εντυπώσεις που ενίοτε δημιουργούνται. Οι επιχειρούμενες υπερβάσεις εντάσσονται στο πλαίσιο ευρύτερου προβληματισμού για τη σχέση παράδοσης και νεοτερικότητας.

Άλλες ενδιαφέρουσες εισηγήσεις που περιλαμβάνει ο τόμος είναι οι εξής: Α. Πόλκας, «Ο ύπνος στα ομηρικά έπη: Γενικές παρατηρήσεις στην τυπολογία και λειτουργία του», Ν. Yamagata, «Odyssean Parenthood», Ε. Β. Αλεξίου, «Η παρουσία του Ομήρου στο έργο του Ισοκράτη. Παιδεία και πολιτική προπαγάνδα», Ε. Παλλαντζά, «Ομηρικά ζευγάρια στον Αλκαίο», G. Schandl, «Homerischer Epengesang», Ο. Tsagarakis, «Teiresias or Circe?», Ι. Malkin, «Geometric Ithaca, Odysseus and Hellenism», Α. Buonajuto, «Lo spazio geografico delle Sirene», Φ. Κλαμπανιστή, «Μορφές κίνησης στο έπος».

Γενικά ο καλαίσθητος αυτός τόμος, που κλείνει με δυο χρηστικά ευρετήρια (α' Γενικό ευρετήριο, σσ. 407-426, και β' Ομηρικά χωρία, σσ. 426-427), προσφέρει πλούσιο υλικό, με προτάσεις, ερμηνείες και απόψεις που συμβάλλουν στην έρευνα και προωθούν την ομηρική και γενικότερα την αρχαία ελληνική φιλολογία. Ειδικοί και μη ειδικοί θα ωφεληθούν από τη μελέτη του.

Herwig Maehler, *Die Lieder des Bakchylides, Zweiter Teil, Die Dithyramben und Fragmente, Übersetzung und Kommentar* [Mnemosyne, Suppl. 167], Leiden 1997, σελ. 381.

Εκατό χρόνια μετά την έκδοση του παπύρου που έφερε στο φως αποσπάσματα 14 επινίκων και 6 διθυράμβων του Βακχυλίδη (P. Lit. Lond. 46) από τον F. G. Kenyon ο κείος ποιητής φαίνεται να βγαίνει οριστικά από την σκιά του μεγάλου ομοτέχνου του, του Πινδάρου, και να επανέρχεται στο προσκήνιο της έρευνας, η οποία τα τελευταία χρόνια έχει να επιδείξει έναν πράγματι πλούσιο αμητό σημαντικών συμβολών γύρω από το έργο του. Κύριος στόχος όλων αυτών των μελετών είναι να ερμηνεύσουν τα ποιήματα του λυρικού ποιητή υπό το πρίσμα όχι του «τι θα έπρεπε να είχε κάνει ο Βακχυλίδης, αν ήταν Πίνδαρος» αλλά του «τι πραγματικά έκανε», ακολουθώντας έτσι την συμβουλή που είχε δώσει ο J. Stern σε ένα ρηξικέλευθο άρθρο του, το οποίο χάραζε με διορατικότητα την πορεία που έπρεπε να ακολουθήσει η βακχυλίδεια έρευνα¹. Η αρχή έγινε με την δίτομη έκδοση των επινίκων από τον H. Maehler (Leiden 1982) και ακολούθησαν η συνολική έκδοση του Βακχυλίδη από τον J. Irigoien στη σειρά *Belles Lettres* (Παρίσι 1993), η ιδιαίτερα σημαντική για το λογοτεχνικό είδος του διθυράμβου μονογραφία του B. Zimmermann², η συλλογή και ο σχολιασμός των αρχαίων μαρτυριών για τον διθύραμβο από τον G. Ierapò³, δύο συλλογικοί τόμοι με συμβολές από συμπόσια που έγιναν με την ευκαιρία των εκατό χρόνων από την ανακάλυψη του παπύρου (I. L. Pfeijffer και S. R. Slings (επιμ.), *One Hundred Years of Bacchylides. Proceedings of a Colloquium Held at the Vrije Universiteit at Amsterdam*, Amsterdam 1999, και B. Zimmermann (επιμ.), *Bakchylides*, Μόναχο 2000 [υπό έκδοση]), καθώς και η προκείμενη έκδοση, που συνοδεύεται από διεξοδικό υπομνηματισμό των διθυράμβων και αποσπασμάτων του Βακχυλίδη από τον H. Maehler.

Οι αρετές του νέου αυτού τόμου, με τον οποίο συμπληρώνεται η έκδοση όλων των σωζόμενων ποιημάτων και αποσπασμάτων του Βακχυλίδη, είναι κυρίως δύο: η συγκρότηση του κειμένου γίνεται με απαρράμιλλη ακρίβεια και ο σχολιασμός είναι εξαντλητικός, κυρίως σε ό,τι αφορά το ύφος και την γλώσσα του Βακχυλίδη. Η καταγραφή των παραλλήλων από την προγενέστερη και σύγχρονη με τον ποιητή γραμματεία, αλλά κυρίως από τα ομηρικά έπη, έχει γίνει με εξαιρετική επιμέλεια και προσφέρει το απαραίτητο υλικό για τη διερεύνηση των επικών επιδράσεων στον λυρικό ποιητή, κάτι που αποτελεί ένα ζητούμενο της σύγχρονης έρευνας. Εξίσου αξιέπαινη – και για κλασικό φιλόλογο μάλλον

1. «On Bacchylidean Criticism», στο: W. M. Calder III – J. Stern (επιμ.), *Pindaros und Bakchylides*, [Wege der Forschung τ. 134], Darmstadt 1970, 290-307.

2. *Dithyrambos. Geschichte einer Gattung*, [Hypomnemata, τ. 98], Göttingen 1992.

3. *Il Dittirambo di Dioniso. Le testimonianze antiche*, Πίζα-Ρώμη 1997.

ασυνήθιστη – είναι και η πληρότητα με την οποία ο Maehler παραθέτει το εικαστικό υλικό, κάτι που βοηθά σημαντικά στην κατανόηση των συγκεκριμένων εκδοχών των μύθων που ο Βακχυλίδης αφηγείται στους διθυράμβους του.

Αν όμως η εξέταση όλων των ζητημάτων που θέτει η ποίηση του Βακχυλίδη από πραγματολογική άποψη είναι τωόντι πληρέστατη, δεν μπορεί να ληχθεί το ίδιο και για την ερμηνευτική αποτίμησή της από λογοτεχνική σκοπιά. Έτσι, η μεγαλύτερη ίσως αρετή του κείου ποιητή, το αφηγηματικό του ταλέντο που τόσο ανάγλυφα προβάλλει ειδικά στους διθυράμβους, παραμένει ανεκμετάλλευτη. Είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ στην περίπτωση των επινίκων ο Maehler πάντοτε προσέφερε ένα εισαγωγικό σχόλιο για τη «μορφή» κάθε ποιήματος, από τους έξι διθυράμβους μόνο οι τρεις εφοδιάζονται με μian ανάλογη σύντομη εισαγωγή για τη «δομή» τους, η οποία όμως και αυτή σπάνια υπερβαίνει την σχηματική και πρωτοβάθμια διαίρεση των ποιημάτων που σχολιάζονται. Έτσι πολλά από τα ζητήματα που θέτει η πράγματι ιδιόρρυθμη αφηγηματική τεχνική του Βακχυλίδη, η οποία αποκλίνει εμφανώς από την αντίστοιχη άλλων εκπροσώπων της «λυρικής αφήγησης» (Στησίχορος, Πίνδαρος, Σιμωνίδης), δεν τίθενται καν. Παραδείγματα αποτελούν η ίσως μοναδική στην αρχαιοελληνική γραμματεία συνήθεια του κείου ποιητή να διακόπτει απότομα και πολύ προτού φθάσει στη φυσική της κορύφωση, την αφήγηση μιας μυθικής ιστορίας, αφήνοντας τον αποδέκτη να συμπληρώσει τη συνέχειά της (η περίπτωση της ιστορίας της Δηιάνειρας στον 2ο διθύραμβο [c. 16] είναι ίσως η γνωστότερη), ο καθαρά διαλογικός χαρακτήρας του 4ου διθύραμβου (c. 18), η ανεξήγητη τροπή που παίρνει η αντιπαράθεση Μίνωα και Θησέα με την κατάδυση του τελευταίου στα βάθη της θάλασσας στον 3ο διθύραμβο (c. 17) κ.ο.κ. Για όλα αυτά τα θέματα, όπως και για μια γενικότερη σύγκριση των διθυράμβων του Πινδάρου με τους διθυράμβους του Βακχυλίδη, θα πρέπει να ανατρέξει κανείς στις εύστοχες αναλύσεις του B. Zimmermann στην προαναφερόμενη μονογραφία του (ιδ. σσ. 64-105).

Παρά τις ενστάσεις ωστόσο που διατυπώσαμε, αυτή η υπομνηματισμένη έκδοση των διθυράμβων και των αποσπασμάτων του Βακχυλίδη – μαζί με την έκδοση των επινίκων από τον ίδιο μελετητή – είναι βέβαιο ότι θα αποτελέσει το βασικό έργο αναφοράς για τον λυρικό αυτόν ποιητή.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

A. ΠΕΓΚΑΚΟΣ

Theo Kobusch & Burkhard Mojsisch (Hrsg.), *Platon. Seine Dialoge in der Sicht neuer Forschungen*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1996, 307 S.

Der vorliegende Band präsentiert Beiträge, die die Dialoge Platons von ver-

schiedenen, jedoch nicht beliebigen, sondern repräsentativen Standpunkten aus betrachtet, diskutieren. Wie die Herausgeber des Bandes, Professor Dr. Theo Kobusch und Professor Dr. Burkhard Mojsisch, bemerken, sind diese neuen Platon-Interpretationen in doppelter Weise begrenzt: «sie repräsentieren nur die wichtigsten Forschungsrichtungen und widmen sich nur den wichtigsten Dialogen Platons, d. h. allein denjenigen, in denen Grundzüge der Philosophie Platons unverwechselbar manifest werden» (S. 1). Die vorliegenden fünfzehn Beiträge sind die überarbeiteten Vorträge, die im Rahmen der Ringvorlesung «Platon. Seine Dialoge in der Sicht neuer Forschungen» im Wintersemester 1994/95 an der Ruhr-Universität in Bochum gehalten wurden. Nach dem Vorwort und der Einleitung werden die Beiträge dargestellt (S. 5-275); ein Literaturverzeichnis und ein Namen- und Sachregister bilden den Abschluß des Bandes (S. 277-307).

Wolfgang Wieland, «Das sokratische Erbe: *Laches*» (S. 5-24), eruiert anhand des Frühwerks – besonders aber des *Laches* – sokratisches Erbe. Wieland hebt zunächst die Abhängigkeit Platons von seiner geistigen Herkunft, nämlich Sokrates, hervor. Zum sokratischen Erbe gehört ohne Zweifel die literarische Form des Dialogs, «deren sich Platon für sein geschriebenes Werk bedient, wenn er Gespräche gestaltet, in denen ein stilisierter Sokrates in Interaktion mit Partnern unterschiedlicher Herkunft und unterschiedlichen Charakters Erörterungen anstellt, deren Nerv nicht so sehr in Thesen oder Behauptungen, sondern in der Kunst des Fragens zu finden ist» (S. 8). Zum sokratischen Erbe dürfen auch die sogenannten Definitionsfragen gerechnet werden. Die Aporetik ist ferner ein Element des sokratischen Erbes in Platons Philosophieren. Dies wird gerade am Ende des *Laches* deutlich: die Frage nach dem Wesen der Tapferkeit bleibt unbeantwortet. Zum sokratischen Erbe gehört ferner das nichtpropositionale Wissen, wie es von Platon mit den Mitteln der Dialogregie oft nur gezeigt wird. Auch «die vor allem durch die Sokratesgestalt verkörperte Dimension des personalen Wissens gehört zu dem Erbe, das Platon auch dort bewahrt hat, wo im Spätwerk die Sokratesgestalt nicht mehr jederzeit dominiert» (S. 23).

Michael Erler, «Hypothese und Aporie: *Charmides*» (S. 25-46), befaßt sich mit der Interpretation des *Charmides*, eines Dialogs, der in den spätantiken Schulen als Dialog über die Selbsterkenntnis am Anfang des Bildungsweges stand. Erler läßt sich bei der Interpretation des Dialogs von der Frage nach seiner Funktion leiten und thematisiert seine Untersuchung wie folgt: 1. Aporie und Vorläufigkeit; 2. Aporie und Vorverständnis; 3. Vorläufigkeit als Appell; 4. Aporien, Rätsel und ihre Lösung; 5. Der *Charmides* als «peirastischer» Dialog; 6. Schriftliches Spiel, die Schwester mündlichen Ernstes. Erler bemerkt (S. 27), daß wie bei anderen Dialogen auch im *Charmides* zu beobachten ist, daß Bedeutsames in der Schwebelage gelassen, Vorläufigkeit betont und der Leser bisweilen auf später vertröstet wird, ohne daß dieses Versprechen in dem Dialog selbst eingelöst wird. Wie in anderen aporetischen

schen Dialogen auch folgen Sokrates und Charmides den Regeln der elenktischen Dialektik. Erler definiert den Elenchos als «ein Frage- und Antwortspiel zweier Partner mit fester Rollenverteilung und einem klaren Ziel» (S. 30). Man wird dem *Charmides* eine Rolle im Rahmen der philosophischen Propädeutik zusprechen dürfen. Für den *Charmides* ergibt sich eine Mehrstufigkeit des Inhaltes und eine Mehrfachfunktion des Textes, je nach Publikum. Der Dialog gibt also «Anregung für die mündliche Überprüfung in Frage und Antwort und dient als Wegweiser» (S. 46).

Ein Dialog des Übergangs zur Ideenphilosophie ist der *Gorgias*, der in der Spätantike gemäß der Aristotelischen Wissenschaftseinteilung die «Ethik» repräsentierte. Diesen Dialog untersucht Theo Kobusch, «Wie man leben soll: *Gorgias*» (S. 47-63). Die Grundintention des Dialogs ist nach Kobusch, «daß die Weise des Miteinanderredens schon offenbar macht, was man für ein Leben führt, oder schlicht: daß die Redeweise selbst schon eine Lebensweise verrät und damit eine Form des sittlichen Lebens darstellt» (S. 47). Platon will gerade darauf aufmerksam machen, daß die Frage nach der Rhetorik nicht abstrakt, sondern nur im Zusammenhang mit der Frage nach dem rechten Leben abgehandelt werden kann. Der *Gorgias* hat auch einen dramaturgischen Charakter; die philosophische Aussage scheint in allen Punkten durch das dramaturgische Geschehen unterstrichen zu werden. Die Scham ist der zentrale Begriff des Dialogs und spielt besonders in den philosophischen Analysen eine wichtige Rolle. «Die Rehabilitierung der Scham, d. h. der Aufweis ihrer inneren Vernünftigkeit, beruht auf der platonischen Dialektik» (S. 53). Kobusch legt in seinem Beitrag dar, daß die durch Polos und Kallikles verkörperte Position des Immoralismus durch Platons Hinweis auf ein ursprüngliches Wissen um Gut und Böse, das sich im Phänomen der «Scham» zeigt und schon dem Miteinandersprechen zugrunde liegt, erschüttert wird. Schließlich behandelt Kobusch den eschatologischen Mythos am Ende des *Gorgias*, der ein integraler Bestandteil des Dialogs ist.

Giovanni Reale, «Die Begründung der abendländischen Metaphysik: *Phaidon* und *Menon*» (S. 64-80), betont zunächst, daß das Verständnis der Metaphern der «zweitbesten Seefahrt» und der «Wiedererinnerung» nicht nur zur Lösung der speziellen Probleme beider Dialoge, sondern auch zu einem adäquaten Verstehen des Platonbildes überhaupt beiträgt. So unternimmt er den Versuch, nach einer allgemeiner Skizze des *Phaidon* auf die metaphysischen Grundlagen zu konzentrieren, die in beiden Metaphern zum Ausdruck kommen. Reale zeichnet kurz die Thematik, den Aufbau und die dramaturgische Dynamik des *Phaidon* nach und kommt dann auf die Grundbegriffe, auf die sich das Platonische Denken überhaupt stützt, zu sprechen, nämlich auf die Ideenlehre, die Theorie der ersten und obersten Prinzipien und die Lehre von der demiurgischen Intelligenz. Auf alle drei Konzepte weist Platon im Passus des *Phaidon* 91c-102a ziemlich deutlich hin, «wobei er zwar der Ideenlehre einen Vorrang einräumt, aber auch sehr deutlich auf die weltordnende Intel-

ligenz aufmerksam macht und zugleich nachdrücklich sowie unzweideutig auf die Prinzipientheorie anspielt» (S. 72). Die Entdeckung der intelligiblen Welt gelingt Platon vermittelt der Metapher der «zweitbesten Seefahrt», deren enger Zusammenhang mit der symbolischen Chiffre der «Anamnesis» aus dem Dialog *Menon* ausführlich dargetan wird. Nach Reale endet die zweitbeste Fahrt nicht mit der Entdeckung der Ideen, «sondern gelangt zur Entdeckung der ersten und höchsten Prinzipien, von denen die Ideen abhängen» (S. 75). Die Ideen und die Prinzipien seien in der Tat «objektive und absolute Realitäten, die sich auf dem Weg der Wiedererinnerung nicht schon als Denkformen, sondern als *Gegenstände* und *Inhalte* des Denkens aufdrängen» (S. 80).

Nach Rudolf Rehn, «Der entzauberte Eros: *Symposion*» (S. 81-95), entwirft dieser Dialog, der komödienhaft-ausgelassene, dialektisch-strenge und mystisch-kontemplative Elemente in sich vereint, «ein facettenreiches Panorama des gesellschaftlichen Lebens der Athener Oberschicht gegen Ende des 5. Jh.» (S. 81). Es ist vor allem, so Rehn (a.a.O.), die geglückte Verbindung von Philosophie und dramatischer Dichtkunst, die erfolgreiche Umsetzung eines für Platons Philosophie zentralen Lehrstücks, des der Erotik, in eine Komödie, die das Platonbild bis in unsere Gegenwart entscheidend mitgeprägt hat. Rehn möchte dieses Bild kritisch reflektieren und die Frage nach dem Verhältnis von Erkenntnis und Dialektik in Platons Philosophie beantworten. «Eros als ein philosophisches Ereignis und umgekehrt: die Philosophie als Ausdruck und Praxis des Eros, das ist das Programm des *Symposion*» (S. 89). Dieser Erotik und Philosophie miteinander verbindende Dialog zeigt ferner, daß es Platon «um die Unentbehrlichkeit des anderen im philosophischen Erkenntnisprozeß» geht, daß für Platon Philosophieren in strengem Sinne nur als ein *συμφιλοσοφεῖν*, als *gemeinsames* Philosophieren, realisierbar ist (S. 91). Schließlich bemerkt Rehn: «Der wahrhaft Schöne im *Symposion* ist nicht der schöne Alkibiades, sondern der häßliche Sokrates, der Eros ohne Flügel, dessen Seele zu fliegen gelernt hat» (S. 95).

Tilman Borsche, «Die Notwendigkeit der Ideen: *Politeia*» (S. 96-114), beginnt mit zwei Thesen zur Platon-Interpretation: 1. «*Wissensfragen sind Wertfragen*, Wissensfragen, Fragen von der Form, was etwas ist, dienen bei Platon letztlich stets der Bestimmung des guten Lebens». 2. «*Die Gegenstände des Wissens sind unveränderlich* – wie das Gute, das wir durch sie zu erkennen streben» (S. 96-97). In der Folge diskutiert er die Frage nach der Gerechtigkeit und den Platonischen Ort dieser Frage. Allgemein oder strukturell gesprochen, wird die Gerechtigkeit, so Borsche (S. 100), als die angemessene Ordnung eines Herrschaftsgebildes, verstanden nach dem Bild eines Organismus, eingeführt. Danach kommen Probleme der menschlichen Erkenntnis zur Sprache, und zwar geordnet nach folgenden Themengruppen: (1) Wissen, Meinung und ihre Gegenstände; (2) Ideen, Dinge und ihre Namen; (3) wahres Sein und seine Darstellung im *λόγος*. Nach Borsche ist im Wort die Be-

ziehung zwischen unserem Denken und den Ideen gegeben (S. 106); das Wort ist Name. «Alle Verbindungen und Trennungen von Ideen, sowohl die durch das Denken allein erkannten als auch die mit Hilfe der Wahrnehmung erkannten, werden im λόγος dargestellt» (S. 109). Die Wesensaussage (λόγος τῆς οὐσίας) – und nur sie – erfüllt die Bedingungen, die Platon an das Wissen stellt (S. 110). Borsche zeigt, daß die Notwendigkeit der Annahme von Ideen im Wahrheitsanspruch von Aussagen begründet liegt, d. h. in dem Wissen von der Bedeutung der im Satz verwendeten Ausdrücke. Schließlich bemerkt Borsche, daß die Gerechtigkeit dem Wissen ähnlich ist. «Beide spezifizieren Haltungen der Seele, die diese zum Denken bzw. Handeln disponieren» (S. 113).

Thomas Alexander Szlezák, «Mündliche Dialektik und schriftliches «Spiel»: *Phaidros*» (S. 115-130), konzentriert sich (nach kurzer Diskussion des Aufbaus des Dialogs und der Frage nach der thematischen Einheit der drei Teilen des *Phaidros*) auf die Frage nach wiederkehrenden, also einheitsstiftenden Mustern der Gedankenführung sowie nach der durchgehenden Handlung. Nach Szlezák ist die Sprache, die Platon hier verwendet, eindeutig die Sprache der Ideentheorie (S. 121). Daß der Rückgang zu den «noch höheren Prinzipien» die eigentliche Aufgabe des Philosophen ist, wird immer und überall klar, am einprägsamsten im Höhlengleichnis, in Diotimas Rede und hier im *Phaidros* in der zweiten Eros-Rede des Sokrates (S. 123). Darüber hinaus liege in der Handlung selbst, daß Philosophie ein wesentlich in der Mündlichkeit sich vollendendes Geschäft ist (S. 127). Der Platonische φιλόσοφος ist der, «der die menschenmögliche Eudaimonie findet durch Einsatz der Kunst der Dialektik im mündlichen Umgang mit einem geeigneten Partner, in dessen Seele er μετ' ἐπιστήμης, mit sicherem Wissen, lebendige und sich helfen könnende Reden pflanzt» (a.a.O.). Beim «Helfen» des Philosophen kommen τιμιώτερα, d. h. Wertvolleres als das, was er schrieb, zum Vorschein; mit τιμιώτερα seien neuere und bessere Inhalte gemeint (S. 128). So zeigt Szlezák das Wissen der Ideen und anderer metaphysischer Inhalte als notwendige Bedingung der Dialektik, d. h. der Platonisch zu verstehenden wahren Rhetorik, auf, die selbst kein unverbindliches Spiel ist, sondern ernste Handlung. Aus klarer Erkenntnis der Schwierigkeiten und Risiken mündlicher und schriftlicher philosophischer Kommunikation hat Platon seine Konzeption von den Bereichen und Wegen der Dialektik, von den «noch höheren Prinzipien» und vom Hinausragen des Guten «noch jenseits des Seins» jemals in keinem geschlossenen Entwurf schriftlich fixiert.

Nach Antonia Soulez, «Das Wesen der φωνή. Die Relevanz eines phonetischen Symbolismus für eine Bedeutungslehre: *Kratylos*» (S. 131-145), ist der *Kratylos* der Dialog, in dem die Grundzüge der Platonischen Sprachphilosophie dargelegt werden. Sokrates vertritt eine Position, der gemäß Aspekte einer naturalistischen und einer konventionalistischen Konzeption der Richtigkeit der Namen miteinander verbunden werden. Dabei widmet er sich

der Sprache als physischem Objekt, sprich: der Phonetik. Obwohl eine derartige Laut-Grammatik nicht mit einer Grammatik der Bedeutung zu verwechseln ist, erschließt sie uns wichtige Erkenntnisse über die Entstehung von Bedeutung.

Andreas Graeser, «Wie über Ideen sprechen?: *Parmenides*» (S. 146-166), betont, daß kein Dialog so stark zwischen extremen Deutungen wie der *Parmenides* oszilliert; und kein Dialog hat seine Leser so stark polarisiert wie dieser. In der Geschichte des Platonismus stellte der *Parmenides* für die einen eine lediglich eristische Übung, für die anderen den Gipfelpunkt Platonischer Metaphysik und Theologie dar. Im 20. Jh. haben sich neue Verständnis-Tendenzen herausgeschält, nämlich einerseits der entdogmatisierende Zugriff, der vor allem mit dem Aufkommen der sog. Hermeneutischen Philosophie Gestalt gewann, andererseits so etwas wie ein neo-dogmatischer Zugriff, nämlich «das Bestreben analytisch orientierter Philosophen, die Dialoge Platons und so auch den *Parmenides* als Etappen auf dem Wege fortschreitender begrifflicher Klärungen zu lesen» (S. 147). Graeser zeigt die Unmöglichkeit der theologischen Interpretation auf, die ja den zweiten Teil des Dialogs stets ignoriert hat. Vielmehr muß der Dialog – wenn nicht nur die erste, sondern auch die anderen Hypothesen ernstgenommen werden sollen – als ein Spiegel innerakademischen Kontroversen und somit als Platons Antwort auf bestimmte, in der Akademie vertretene Positionen über das Wesen der Ideen angesehen werden. Der *Parmenides* ist «das Dokument einer Reaktion auf schulinterne Dispute über die Ideenannahme. Diese Reaktion ist [...] literarisch verstellt und steht so bis zu einem gewissen Grade unter den Bedingungen, die Platon mit der Wahl der Personen schafft» (S. 160). Ferner «scheint der *Parmenides* über den aktuellen Anlaß hinaus auch programmatische Züge zu haben: Er sichert die Perspektive und den Horizont, in der bzw. in dem über die Ideenannahme weiter nachgedacht werden soll» (S. 161-162). Schließlich diskutiert Graeser in einem Anhang einige Thesen zum zweiten Teil des *Parmenides*.

Nach Burkhard Mojsisch, ««Dialektik» und «Dialog»: *Politeia, Theaitetos* und *Sophistes*» (S. 167-180), entwickelt sich Platons Theorie der Dialektik «aus dem Dialog als einem *äußeren* Gespräch *über die Methode des Wissens* mit ihren primären Inhalten *Sein* und *Idee des Guten* oder den dihairetischen Gehalten *hin* – oder wenn man so will: *zurück* – *zum Dialog*, der dann aber als *inneres* Gespräch der Seele mit sich selbst, als denkendes Sich-Unterreden oder sich-unterredendes Denken, gefaßt wird und nun erst den Gehalt von Dialektik erschöpfend aufweist» (S. 168). Der *Theaitetos* nimmt die in der *Politeia* erörterte erkenntnistheoretische Problematik wieder auf, deren Grundlagen freilich erst im *Sophistes* adäquat aufgezeigt werden. Mojsisch erörtert Platons Argumentation in diesen Dialogen und plädiert für die Verbindung dieser drei Dialoge. Er nachweist, daß ein gegenseitiges Bedingungsverhältnis zwischen der Ideenphilosophie, besonders der Lehre von den

wichtigsten Gattungen, und dem Begriff des Logos im Sinne des dialogischen Denkens herrscht, wodurch sich Platon die sprachphilosophischen Voraussetzungen für seine Satztheorie schafft. Mojsisch diskutiert auch die Frage, ob und wie Aristoteles, Plotin und Marsilio Ficino die Spätphilosophie Platons übernahmen. Schließlich zeigt er auf, was in der Tat an Platons dialogischer Theorie Kritik verdient und was anerkennend hervorgehoben werden muß.

Die Frage, was eigentlich das Seiende sei, ist der traditionelle Gegenstand der Ontologie oder Metaphysik. Michael Frede, «Die Frage nach dem Seienden: *Sophistes*» (S. 181-199), betont, daß es Platon ist, der im *Sophistes* diese Frage zum ersten Mal explizit aufwirft. Er versucht sie zu klären, indem er das Nichtseiende untersucht, um das es bei falschen Aussagen geht; vom Seienden hingegen ist bei wahren Sätzen die Rede. Nach Frede mündet die Verallgemeinerung der Frage in eine hierarchisierte Ontologie, an deren Spitze die Form des Seienden an sich bzw. das Sein selbst steht; ihr folgen auf einer zweiten Ebene die Platonischen Formen oder Ideen; auf einer dritten die Einzeldinge, die an bestimmten Formen teilhaben (S. 197-198). Der *Sophistes* «hilft uns also in dreierlei Weise, die Frage nach dem Seienden besser zu verstehen: (i) er erklärt, wie es überhaupt historisch zu der Frage gekommen ist und wie sie sich natürlicherweise stellen könnte; (ii) er beantwortet die Frage auf eine Weise, welche, aufgrund seines historischen Einflusses, den Zugang zur Frage für uns eher erschwert hat; (iii) er hat aber [...] philosophisch gesehen den großen Vorzug, die Annahme zurückzuweisen, beim Sein selbst handle es sich um ein Seiendes, etwa eine Eigenschaft» (S. 198-199).

Nach Bernd Effe, «Der Herrschaftsanspruch des Wissenden: *Politikos*» (S. 200-212), bildet der *Politikos* den Abschluß einer Trilogie: *Theaitetos*, *Sophistes*, *Politikos*. Alle drei Dialoge greifen Themen auf (und unterziehen sie einer vertiefenden und modifizierenden Diskussion), die in der *Politeia* ausführlich entfaltet worden sind: Erkenntnistheorie, Ontologie, politische Theorie. Dabei lehnt Effe die Meinung ab, daß Platon einen ursprünglichen Plan einer Tetralogie mit einem Dialog *Philosophos* als Abschluß gehabt hat. Nach Effe soll der Leser «die Darlegungen des *Politikos* im Sinne der Identität von Staatsmann und Philosoph lesen und im Lichte dessen beurteilen, was er aus seiner Kenntnis der Platonischen Philosophie selbst einbringen kann» (S. 201). Der *Politikos*, der sich der Bestimmung des Staatsmannes widmet, greift die politische Theorie der *Politeia* auf. Effe erläutert das Wissen des «königlichen Mannes» als jene Fähigkeit, die mit den allgemeinen und inflexiblen Gesetzen in souveräner Weise umzugehen weiß, ohne doch die Richtlinien der Vernunft und des Gemeininteresses zu verletzen. *Politeia* und *Politikos* «stimmen in allen wesentlichen Punkten der politischen Theorie überein, insbesondere in dem Konzept des Wissens-Absolutismus, das Herrschaft an ein philosophisches Normwissen bindet. [...] Hatte sich *Politeia* auf die Kennzeichnung des Philosophen-Herrschers, seines Wissens und seiner Erziehung konzentriert, so rückt der *Politikos* sein Verhältnis zur politischen

Wirklichkeit und zu denen, die dort als Konkurrenten auftreten, schärfer in den Blick. In diesem Sinne mag man dem Dialog eine größere «Realitätsnähe» zusprechen» (S. 212).

Justin C. B. Gosling, «Metaphysik oder Methodologie?: *Philebos*» (S. 213-228), geht dem Problem «Metaphysik oder Methodologie», das sich im *Philebos* stellt, nach. Gosling behandelt folgende Hauptprobleme des Dialogs: 1. Wie verhält sich der Gebrauch von «dem Begrenzenden» und «dem Unbegrenzten» in der Göttlichen Überlieferung zu ihrem Gebrauch in 23-28 (Anatomie des Seienden)? 2. Was ist die Göttliche Überlieferung? Und wie verhalten sich die Illustrationen in 16-18 zu ihr? 3. Was ist die Bedeutung des Abschnitts in 15 über Formen und einzelne veränderbare Dinge? Wird dieses Problem gelöst, und wie würde seine Lösung bei dem Problem der vielen Arten der Lust hilfreich sein? Gosling ist der Ansicht, daß im Dialog sowohl Metaphysisches als auch Methodologisches zur Sprache kämen; besonders die zentrale «Göttliche Überlieferung» enthalte die Beschreibung einer Methode, die zwar einen Fortschritt im Bereich der τέχναι, aber keine Informationen über Platons Metaphysik oder Methodologie bietet.

Luc Brisson, «Den Kosmos zu betrachten, um richtig zu leben: *Timaios*» (S. 229-248), untersucht den Zusammenhang zwischen Kosmologie und Ethik im *Timaios*, einem Dialog, der späteren Periode der Philosophie Platons angehört. Nach Brisson ist der *Timaios* die erste Kosmologie, die sich der Mathematik und nicht der gewöhnlichen Sprache bedient wie Aristoteles, der die Mathematisierung des Alls bei Platon ständig kritisiert. Weiterhin ist die Beschreibung des Alls in diesem Dialog nicht zu trennen von der Beschreibung des Ursprungs der Menschen und selbst des Ursprungs der Gesellschaft. Brisson nachweist, daß im *Timaios* mathematische Kosmologie und Ethik untrennbar verbunden sind. Die Betrachtung des Weltalls soll dem Menschen zu einem guten Leben dienen, in körperlicher wie in seelischer Hinsicht. Da der Mensch in Entsprechung zum Weltmodell konzipiert ist, soll er in seinem Handeln die Regelmäßigkeit der seelischen und körperlichen Bewegungen des Kosmos nachahmen. Darüber hinaus ist nach dem *Timaios* «die Betrachtung der Sinnenwelt eine notwendige, wenn auch nicht hinreichende Bedingung für die Betrachtung der Ideen, die für Platon die Grundlage der Werte bleiben» (S. 245).

Von entscheidender Bedeutung für das Verständnis des Platonischen Philosophierens ist die Beantwortung der Frage, ob die Dialoge als autark konzipierte Werke aufzufassen sind oder ob sie über sich selbst hinausweisen, nämlich auf Platons Lehrtätigkeit in der Akademie und seine mündliche Lehre. Gemeint ist die ungeschriebene Lehre Platons. Im abschließenden Beitrag über «Platons Ungeschriebene Lehre» (S. 249-275) verdeutlicht Hans Krämer, wie wichtig es sei, für ein Gesamtverständnis der Philosophie Platons neben seinen Schriften auch die von ihm ausschließlich mündlich vorgebrachten Gedanken zu berücksichtigen, und zwar besonders deshalb, weil Platon

gerade die Themen von höchster Dignität in seinen Schriften nur angedeutet und allein der Oralität vorbehalten habe. Krämer führt Beispiele für die Komplettierung des geschriebenen Werkes durch die Ungeschriebene Lehre vor und zeigt, wie Platons philosophische Methode der *Dialektik* sich in ihrer durchgeführten und materialiter voll erfüllten Form darstellt, wobei er auch Platons Prinzipienlehre erörtert. Ferner stellt er in einer Nachbemerkung die Forschungsgeschichte der Ungeschriebenen Lehre Platons dar. Die weiteren Aufgaben einer durch die Ungeschriebenen Lehren integrierten Platonforschung lassen sich nach Krämer folgendermaßen umreißen: «1. fortschreitende Kommentierung der Dialoge auf die dahinterstehende innerakademische Lehre Platons hin; 2. umgekehrt eingehende Kommentierung der indirekten Überlieferung, vornehmlich im Blick auf das literarische Werk Platons; 3. die weitere philosophische Interpretation und Durchdringung der Sachthemen, die sich in der Perspektive eines komplettierten und unifizierten Platonbildes neu formieren» (S. 275).

Die Beiträge dieses Bandes erhellen die Grundzüge der Philosophie Platons so, daß eine selbständige Auseinandersetzung mit all seinen Schriften möglich ist. Darüber hinaus regt der vorliegende Band zu einer kritischen Auseinandersetzung mit den Hauptproblemen der Philosophie Platons an: mit der Vielfalt seiner Ansätze und Thesen, seiner kritischen wie besonnenen Nachdenklichkeit und seinem breiten Informationswert, den das Literaturverzeichnis – ein wertvolles Verzeichnis, das den Stand der modernen Platonforschung am deutlichsten darstellt – sowie der Namen- und Sachregister noch erheblich steigern. Dieser kenntnisreiche Band dürfte allen, die einen Zugang zum modernen Platonbild suchen, ein wertvoller Wegweiser sein.

Forschungsinstitut für griechische Philosophie IOANNIS G. KALOGERAKOS
der Akademie Athen

Βασίλης Α. Φυντίκογλου, «Ταπεινή Φιλοξενία». *Μορφή και λειτουργία του μοτίβου στον καλλιμαχικό και ρωμαϊκό νεοτερισμό*, Θεσσαλονίκη 1997, σελ. 318.

Αντικείμενο αυτής της εξαιρετικά ενδιαφέρουσας εργασίας είναι το λογοτεχνικό μοτίβο της φιλοξενίας ενός σημαίνοντος προσώπου σε ταπεινές συνθήκες. Πρόκειται για την πρώτη συστηματική διερεύνηση του μοτίβου στην αρχαία γραμματεία, με έμφαση στη χρήση του κατά την ελληνιστική και αυγούστεια περίοδο ως οχήματος ποιητολογικού προβληματισμού. Ο συγγρ. εκθέτει με σαφήνεια τους στόχους του στην εισαγωγή (σσ. 13-26), όπου ιχνογραφούνται η ιστορία και η τυπολογία της «ταπεινής φιλοξενίας» και προβάλλεται η άποψη ότι η εξέλιξη του μοτίβου

είναι ενδεικτική των νέων περί ποιήσεως αντιλήψεων σε Αλεξάνδρεια και Ρώμη. Επιπλέον εξηγείται εδώ η ακολουθούμενη μέθοδος, που συνδυάζει στοιχεία των «σχολών» του G. Giangrande και του W. Clausen¹, αξιοποιώντας παράλληλα διάφορες θεωρίες περί διακειμενικότητας.

Στο πρώτο κεφ. (σσ. 27-41) εξετάζεται η ομηρική *Ὀδυσσέως πρὸς Εὐμαιον ὀμιλία* (ραψ. Ξ), σταθερό σημείο αναφοράς για τις μετέπειτα εκδοχές του μοτίβου της «ταπεινής φιλοξενίας». Ο συγγρ. συντάσσεται σωστά με εκείνους που διαβλέπουν εδώ μια συγκαλυμμένη θεοξενία και ανατέμνει το επεισόδιο με βάση την τυπολογική περιγραφή των επικών σκηνών φιλοξενίας από τον W. Arend (*Die typischen Szenen bei Homer*, Βερολίνο 1933, σσ. 34 κ.ε.). Αναδεικνύεται έτσι η περίτεχνη προσαρμογή του σχετικού τυπικού στο φτωχικό περιβάλλον της καλύβας του Εύμαιου, κάτι για το οποίο πρόσθετα παραδείγματα παρέχει το δεύτερο γέυμα (ξ 409-456): το σφάξιμο του ζώου, λ.χ., με μια δρύινη σχίζα (στ. 425) ή η προσευχή στις αγροτικές θεότητες (στ. 435-436)². Ιδιαίτερα διαφωτιστική είναι η επισήμανση της αντισυμβατικής συμπεριφοράς στο χοιροστάσιο του Εύμαιου, που θα φτάσει μάλιστα αργότερα μέχρι του σημείου να σερβιριστούν τα υπολείμματα της προηγούμενης στον Οδυσσέα και τον Τηλέμαχο (π 49-50) και να αφεθούν αυτοί να ετοιμάσουν μόνοι τους το επόμενο δείπνο (π 452-454). Από αυτή την άποψη η ερμηνεία των στ. ξ 112-113 με γνώμονα τις συμβάσεις φιλοξενίας (προσφορά κρασιού από τον οικοδεσπότη Εύμαιο στον φιλοξενούμενο Οδυσσέα, και όχι το αντίστροφο, όπως πιστεύουν αρκετοί μελετητές) χρήζει ίσως επανεξέτασης – πόσο μάλλον που ο Οδυσσέας, ως ο μεταμφιεσμένος βασιλιάς του χοιροβοσκού, είναι, τελικά, και οικοδεσπότης του³. Σίγουρα, πάντως, ο συγγρ. έχει δίκιο ότι ο πρωτότυπος χειρισμός του στερεότυπου θέματος της ξενίας στη ραψωδία ξ ηθογραφεί τον Εύμαιο ως *σπουδαῖον ἥρωα*⁴. Το πράγμα δεν είναι, βέβαια, άσχετο με την «ηθολογική» λειτουργία του επίμαχου θέματος γενικότερα στην Οδύσσεια⁵, και ως εκ τούτου συνιστά

1. Από τους εκπροσώπους της δεύτερης σχολής ειδική μνεία θα άξιζε ενδεχομένως και ο R. Thomas (βλ. κυρίως το υπόμνημά του στα *Γεωργικά* του Βιργίλιου), του οποίου η εμμονή στην ποιητολογική λειτουργία των διακειμενικών σχέσεων μεταξύ ελληνιστικών και ρωμαίων ποιητών παρουσιάζει αξιοσημείωτη ομοιότητα με την ερμηνευτική μέθοδο του συγγρ.

2. Βλ. C. Segal, *Singers, Heroes and Gods in the Odyssey*, Ithaca-Londino 1994, σσ. 168-169.

3. Ο ιδιάζων ρόλος του Οδυσσέα ως φιλοξενούμενου και οικοδεσπότη ταυτόχρονα στις ραψωδίες ν-ω έχει συχνά επισημανθεί. Βλ. π.χ., D. J. Stewart, *The Disguised Guest: Rank, Role, and Identity in the Odyssey*, Lewisburg 1976, σ. 84· R. B. Rutherford, *Homer Odyssey, Books XIX and XX*, Κέμπριτζ 1992, σ. 10.

4. Αρχεί να σκεφθεί κανείς την καταληκτική σκηνή οπλισμού (ξ 526-533), τυπική κατά τα άλλα αφηγηρία των ανδραγαθημάτων κάποιου *σπουδαίου* (βλ. Arend, ό.π., σσ. 92 κ.ε., 98), η οποία εμφανίζει εδώ τη μέριμνα για το βίος του Οδυσσέα ως προσωπική «αριστεία» του Εύμαιου. Είναι χαρακτηριστικό, άλλωστε, ότι ο χοιροβοσκός όχι μόνον έχει βασιλική καταγωγή (όπως και η Ευρύκλεια [βλ. α 429-433], που επίσης χαρακτηρίζεται *διά* [υ 147]) αλλά θα επανενταχθεί μελλοντικά στους ευγενείς (βλ. φ 213-216).

5. Βλ. τώρα P. Riemer, «Namhaftigkeit und Pseudonymie: Grenzen homerischer Gastfreund-

έναν από τους παράγοντες σύνδεσης του επεισοδίου με το σύνολο. Εύστοχες επισημάνσεις επ' αυτού γίνονται ιδίως στο τέλος του κεφαλαίου⁶, όπου, όμως, χρήσιμος θα ήταν και ένας συσχετισμός της «ταπεινής φιλοξενίας» με την ηθική αντιδιαστολή πόλεως και υπαίθρου στο δεύτερο ήμισυ της Οδύσσειας⁷ – αντιδιαστολή που με άλλους όρους και στόχους θα αποδειχθεί και αργότερα κρίσιμη για το εδώ εξεταζόμενο μοτίβο.

Το δεύτερο κεφ. (σσ. 42-48) ξεκινά με μια χρήσιμη αναφορά στην αριστοτελική διάκριση μεταξύ σπουδαίων και φαύλων ως αντικειμένου μμήσεως της τραγωδίας και της κωμωδίας αντίστοιχα. Στη συνέχεια εξετάζεται η ρηξικέλευθη επιλογή του Ευριπίδη να αξιοποιήσει το μοτίβο της φιλοξενίας από κάποιον κοινωνικά φαύλον στη – συχνά παραλληλιζόμενη με κωμωδία – *Ηλέκτρα*⁸. Η επίδραση του Ομήρου φαίνεται να υπήρξε στο σημείο αυτό καθοριστική⁹: Η φιλόξενη υποδοχή του αγνώριστου Ορέστη σε ένα φτωχό αγροτόσπιτο, μακριά από την πόλη και τον εχθρικό βασιλικό οίκο, ανακαλεί τη συνάντηση στο υποστατικό του Εύμαιου και τον ηθικό διπολισμό άστεως-υπαίθρου στον οποίο αυτή συμμετέχει. Παραπέμποντας, ωστόσο, στο ηρωικό έπος το θέμα της ξενίας καθιστά εμφανέστερο το μη ηρωικό ήθος της *Ηλέκτρας* και του Ορέστη, οι οποίοι θα δολοφονήσουν τελικά τη φιλοξενούμενή τους Κλυταμνήστρα, ενώ προηγουμένως έχουν αντιμετωπίσει αμήχανα τη φιλόξενη διάθεση του φτωχού Αυτουργού (βλ., π.χ., τις αντιρρήσεις της *Ηλέκτρας* στους στ. 404-405, 408 ή την προτίμηση του Ορέστη για μια πλουσιοπάροχη φιλοξενία στους στ. 397-398). Όπως επισημαίνει ο συγγρ., αυτό το τελευταίο επεισόδιο δραματοποιεί έτσι όχι την (εκτός σκηνής εκτυλισσόμενη) ταπεινή φιλοξενία αλλά τον σχετικό θεωρητικό προβληματισμό και στοιχειοθετεί μια κοινωνικά επικαθορισμένη απάντηση του Ευριπίδη στην *Ορέστεια* – έργο στο οποίο η φιλοξενία αποτελεί, ως γνωστόν, στημονικό θέμα¹⁰. Για τη μετέπειτα εξέλιξη του επίμαχου μοτίβου, πάντως, σημασία έχει όχι

schaft», *Prometheus* 24 (1998) 1-18, κυρίως 6-8.

6. Για την αντίθεση Εύμαιου-μνηστήρων, ειδικότερα, πρβ. Δίων Χρυσ. 7.83, ο οποίος σχολιάζει στα ίδια συμφοραζόμενα και τη σκηνή ταπεινής φιλοξενίας στην ευριπίδεια *Ηλέκτρα* (7.82).

7. Βλ. σχετικά A. T. Edwards, «Homer's Ethical Geography: Country and City in the Odyssey», *TAPA* 123 (1993) 27-78.

8. Για τις ομοιότητες του πρώτου μέρους αυτού του δράματος με μια ρεαλιστική κωμωδία βλ. κυρίως B. M. W. Knox, «Euripidean Comedy», *Word and Action. Essays on the Ancient Theatre*, Βαλτιμόρη-Λονδίνο 1979, σσ. 250-274, εδώ 250-255.

9. Για την αναμέτρηση του Ευριπίδη με το ομηρικό πρότυπο, εμβληματική της οποίας είναι η περιγραφή της ασπίδας του Αχιλλέα στο πρώτο στάσιμο (στ. 432-486), βλ. B. E. Goff, «The Sign of the Fall. The Scars of Orestes and Odysseus», *ClAnt* 10 (1991) 259-267, με πρόσθετη βιβλιογραφία. Το έναυσμα γι' αυτόν τον διακεκομμένο διάλογο το έδωσε στον Ευριπίδη πιθανότατα η επανειλημμένη εξιστόρηση του μύθου του Ορέστη στην Οδύσεια: βλ. σχετικά S. Goldhill, *Reading Greek Tragedy*, Κέμπριτζ 1986, σσ. 147-150.

10. Βλ. P. Roth, «The Theme of Corrupted *Xenia* in Aeschylus' *Oresteia*», *Mnemosyne* 46 (1993) 1-17.

τόσο η κοινωνικοπολιτική φόρτιση του ευριπίδειου νεοτερισμού όσο ο τρόπος με τον οποίο αυτός προσλαμβάνεται στην Αλεξάνδρεια. Αν η Εκάλη οφείλει κάτι στις σκηνές οικιακού ρεαλισμού της Ηλέκτρας, τότε ο Καλλίμαχος διάβασε την «ηθολογική» ανασκευή του μύθου της Ορέστειας από τον Ευριπίδη ως αισθητικού τύπου επιλογή και τον αδιάκοπα πειραματιζόμενο με την παράδοση του είδους του τραγικό¹¹ ως πρόδρομο της ποίησης του 3ου αι. π.Χ.

Στην εκτενή ενότητα για τον Καλλίμαχο (σσ. 49-93) περιγράφονται καταρχήν με σαφήνεια οι ιστορικές προϋποθέσεις και οι βασικοί άξονες του ποιητικού του προγράμματος. Η εμπειριστατωμένη παρουσίαση του συγгр. πρέπει να διορθωθεί μόνον ως προς το ότι αλληγορία της ομηρικής ποίησης στην κατακλείδα του Ύμνου στον Απόλλωνα συνιστά κατά τον F. Williams ο πόντος (στ. 106) και όχι ο Άσσυρίου ποταμοίο μέγας ρόος (στ. 108)¹². Συνολικά, η εικόνα της καλλιμαχικής ποιητικής σε αυτές τις σελίδες δεν αφήνει καμιά αμφιβολία ότι ο ποιητής της Εκάλης θεώρησε τη νεοτερική σκηνή φιλοξενίας της ραψωδίας ξ ως φαινόμενο που ενθάρρυνε την επιδιωκόμενη από τον ίδιο ανανέωση του έπους. Το πώς η επυλλιακή τροπή του οδυσσειακού επεισοδίου συνέβαλε σε αυτή την ανανέωση εξετάζεται με κάθε λεπτομέρεια στη συνέχεια της εργασίας. Ως βάση χρησιμοποιείται και εδώ η τυπολογική ανάλυση του Arend (αξιοποιήσιμη, ενδεχομένως, και στην περίπτωση του απ. 27.1 H.· βλ. Arend, ό.π., σ. 39 και το σχετικό σχόλιο του Hollis)¹³ με ταυτόχρονη αποτίμηση ενός πλήθους διακειμενικών δανείων και των σημαντικών ενίοτε συμφραζομένων τους (πρόσθετο χαρακτηριστικό παράδειγμα: η φιλοξενία του Ηρακλή από την Ομφάλη στο σατυρικό δράμα του Ίωνα όπου παραπέμπει το απ. 31 H.) Πειστικές και συχνά πρωτότυπες επισημάνσεις γίνονται σε αυτό το πλαίσιο για τον ρεαλισμό και την πολυτονικότητα του ποιήματος, τα ονοματικά του στοιχεία και τα μεταποιητικά του σήματα. Το εύστοχο συμπέρασμα του συγгр. ότι η δεξίωσις του Θησέα από την Εκάλη συμβολίζει την πρόσληψη του ηρωϊκού έπους στο καλλι-

11. Γ' αυτήν την πλευρά του Ευριπίδη βλ., π.χ., R. P. Winnington-Ingram, «Euripides: Poetes Sophos», *Arethusa* 2 (1969) 127-142· G. Arnott, «Euripides and the Unexpected», *G&R* 20 (1973) 49-64.

12. Για μια πρόσφατη επανεξέταση του θέματος, η οποία επιβεβαιώνει την άποψη του Williams, βλ. M. Asper, *Onomata allotria. Zur Genese, Struktur und Funktion poetologischer Metaphern bei Kallimachos* [Hemes Einzelschriften, 75], Wiesbaden 1997, σσ. 120-125. Ας σημειωθεί, επίσης, ότι η ακολουθούμενη από τον συγгр. ερμηνεία του επιγράμματος 27.1-2 Pf., η οποία προϋποθέτει κάποια επέμβαση στο παραδεδομένο κείμενο, δεν είναι η μοναδική· βλ. την επισκόπηση της σχετικής δοξογραφίας στον A. Cameron, *Callimachus and His Critics*, Princeton 1995, σσ. 374-379.

13. Για μια παράλληλη προσπάθεια να ανιχνευθεί η «τυπική» σκηνή άφιξης του Θησέα στα απ. 75 H. και 120 H. και μια συνοπτική αναδιήγησή της στο απ. 74.1-5 H. βλ. A. Kerckhecker, «Theseus im Regen. Zu Kallimachos, Hekale fr. 74.1 Hollis», *MH* 50 (1993) 1-19, ιδίως 8-9, 14, 16.

μάχειο επύλλιο¹⁴, δεν διευρύνει μόνον τις γνώσεις μας για τις περί ποιήσεως μεταφορές του Κυρηναίου· δείχνει επιπλέον ότι η φυγή του ήρωα από το παλάτι του πατέρα του στον έλαχύν δόμον της Εκάλης, κίνηση αντίστροφη (όπως αυτή στο έβδομο θεοκρίτειο Ειδύλλιο) προς την πορεία του Οδυσσέα από την ύπαιθρο στα ανάκτορα, εκφράζει μια νέα, πρωτίστως ποιητολογική αντιδιαστολή πόλεως-υπαιθρου. Αντίθετα, η εν είδει επιμέτρου εξεταζόμενη φιλοξενία του Ηρακλή από τον Μόλορκο, την οποία ο συγγρ. περιορίζει στη δεύτερη συνάντηση των δύο ανδρών (SH 264, 265)¹⁵, στερείται κάποιου αντίστοιχου συμβολισμού. Σημαντικότερη στην προκειμένη περίπτωση είναι, άλλωστε, όχι η οδυσσειακή αλλά η (πιθανότατα πρωιμότερη του επεισοδίου μας) εκάλεια «ταπεινή φιλοξενία», που, παραλλαγμένη επί το κωμικότερον, αξιοποιείται τώρα ως μύθος ενός επινίκιου, με στόχο την επυλλιακή αναμόρφωση της χορικο-λυρικής αφήγησης¹⁶.

Το τμήμα της μελέτης που αφορά την αυγούστεια ποίηση εγκαινιάζεται με μια διεξοδική συζήτηση των στ. 1-369 του όγδοου βιβλίου της *Αινειάδας* (σσ. 94-122). Η εδώ εξιστορούμενη επίσκεψη του Αινεία στο φτωχικό Παλλάντειο, ιδιάζουσα εκδοχή του συχνού στο βιργίλιο έπος θέματος της ξενίας¹⁷, συσχετίζεται σωστά με το ρεαλιστικό στιγματότυπο της ραψωδίας ξ. Ταυτόχρονα επισημαίνονται οι διαφορές των δύο κειμένων, που είναι αισθητές ήδη στη γνωριμία των Τρώων με τον φτωχό βασιλιά της περιοχής¹⁸ και στο ακόλουθο «βουκολικό» γεύμα. Από αυτή την

14. Η μνεία της φιλόξενης διάθεσης, ίσως και της φτώχειας της Εκάλης, στην αρχή του ποιήματος δεν είναι προφανώς άσχετη με αυτή την ιδιαίτερη σημασία του μοτίβου της ταπεινής φιλοξενίας εδώ· βλ. A. S. Hollis, «The Beginning of Callimachus' Hecale», *ZPE* 115 (1997) 55-56.

15. Πιθανότερη (και επικρατέστερη σήμερα) είναι η άποψη ότι ο Ηρακλής φιλοξενείται από τον Μόλορκο ήδη στην πρώτη συνάντησή του με αυτόν (SH 257, 259, 260A)· βλ. T. Fuhrer, *Die Auseinandersetzung mit den Chorlyrikern in den Epinikein des Kallimachos* [Schweizerische Beiträge zur Altertumswissenschaft, 23], Βασιλεία - Κάσσελ 1992, σ. 104. Η έλλειψη κάθε μνείας του ημίθεου στην εδώ εντασσόμενη σκηνή της «μάχης» με τα ποντίκια (η οποία προφανώς εκτυλισσόταν κατά την προετοιμασία του φαγητού· βλ. SH 259.15 έργον) είναι προτιμότερο να ερμηνευθεί όχι ως ένδειξη της απουσίας του αλλά ως επιδεικτική μετατόπιση της έμφασης στον ελληνιστικό «ήρωα» Μόλορκο.

16. Βλ. σχετικά Fuhrer, ό.π. (σημ. 15), σσ. 104-127, ιδίως 106-107. Για τη χρονική προτεραιότητα της Εκάλης σε σχέση με το *Επινίκιο της Βερενίκης*, που τοποθετείται από τον P. Parsons («Victoria Berenices», *ZPE* 25 [1977] 1-50, εδώ 50) στα τέλη της ζωής του Καλλίμαχου, βλ. A. S. Hollis, *Callimachus Hecale*, Οξφόρδη 1990, σ. 344· Cameron, ό.π. (σημ. 12), σ. 437.

17. Βλ. σχετικά W. Moskalow, «The Cyclops, Achaemenides and the Permutations of the Guest-Host Relationship in Aeneid 1-4», *Vergilius* 34 (1988) 25-34· S. F. Wiltshire, *Public and Private in Vergil's Aeneid*, Amherst 1989, σσ. 83-105.

18. Ο συνδυασμός οικονομικής ένδειας και κοινωνικής περιωπής διαφοροποιεί τον της *Αινειάδος* Εύανδρο από τους ξεπεσμένους ευγενείς Εύμαιο, Αυτουργό και Εκάλη, και ίσως γι' αυτό υπογραμμίζεται συχνά από το Βιργίλιο: *res inopes Euandrus habebat* 8.100 ~ *rex Arcas* 8.102, *regia* 8.363 ~ *rebusque egenis* 8.365, *ex humili tecto* 8.455 ~ *limine ab alto* 8.461,

τελευταία σκηνή και εξής κλιμακώνονται, άλλωστε, οι ελληνοιστικές επιδράσεις που ο συγγρ. ανιχνεύει τόσο στις αιτιολογικές αφηγήσεις του Εύανδρου και των Αρκάδων για τον Ηρακλή όσο και στην ησιόδειου τύπου ενημέρωση του Αινεία για το Παλλάντειο. Τον ελληνοιστικό-νεοτερικό χαρακτήρα του επεισοδίου φαίνεται μάλιστα να υπογραμμίζει όχι μόνον η ειδυλλιακή *parva urbs* (8.554), στην οποία, καθ' υπέρβαση της αντιπαράθεσης πόλεως-υπαίθρου, ολοκληρώνεται η εξωαστική αρχικά φιλοξενία του Αινεία, αλλά και το καλλιμαχικών διαστάσεων *angustum tectum* που υποδέχεται τον ήρωα (8.366)¹⁹. Από την άλλη πλευρά, το ίδιο αυτό οίκημα και όλη η περιοχή του Παλλαντείου συνιστούν, όπως προκύπτει στην πορεία του κεφαλαίου, πολιτικά φορτισμένες αναφορές σε μια εξιδανικευμένη, αρκαδική Ρώμη – τοπίο στο οποίο η παραδοσιακά ρωμαϊκή αρετή της φιλοξενίας εύλογα ευδοκιμεί²⁰. Το πώς τα νεοτερικά στοιχεία τοποθετούνται εδώ σε μια ιστορικοπολιτική προοπτική περιγράφεται με διαφωτιστικό τρόπο από τον συγγρ., ο οποίος μάλιστα σχηματοποιώντας αντιδιαστέλλει την ποιητολογική «ταπεινή φιλοξενία» του Καλλιμαχου από την ιδεολογική «ταπεινή φιλοξενία» του Βιργίλιου, την ελληνοιστική Αρκαδία των Εκλογών από τη ρωμαϊκή Αρκαδία της Αινειάδας. Πρέπει, πάντως, να επισημανθεί ότι ήδη στις Εκλογές ο Βιργίλιος είχε αποπειραθεί μια σύνθεση του ελληνοιστικού με το ρωμαϊκό²¹, και κάτι ανάλογο (με άλλες, φυσικά, εμφάσεις) φαίνεται, τελικά, να επιδιώκει και στο επεισόδιο του Παλλαντείου, στο οποίο ο μύθος της Ρώμης διαμορφώνεται σε βάση εξόχως νεοτεριστική. Αυτή η διαλεκτική Αλεξάνδρειας και Ρώμης ευνοεί την άποψη ότι το μοτίβο της ταπεινής φιλοξενίας στην Αινειάδα, πέραν της αναμφισβήτητης αυγούστειας διάστασής του, διατηρεί ουσιαστικά και την καλλιμαχική, σηματοδοτώντας τώρα πια τη μετεξέλιξη του ηρωϊκού έπους όχι σε αλεξανδρινό επύλλιο αλλά στο αλεξανδρινής ευαισθησίας εθνικό έπος του Βιργίλιου.

Το επόμενο κεφ. τοποθετεί την «ταπεινή φιλοξενία» σε ευρύτερο πλαί-

solio [...] ab alto 8.541 ~ parvosque Penates 8.543. Για μια άλλη ερμηνεία βλ. J. C. Yardley, «Euander's *altum limen*: Virg. *Aen.* 8.461-2», *Eranos* 79 (1981) 147-148.

19. Γι' αυτήν τη λειτουργία του επιθέτου *angustus*, η οποία ανάγεται στα *Αίτια* απ. 1.28 Pf., πρβ. *Προπ.* 1.8.33, 2.1.40-5, 2.34.43, 3.14.30 και κυρίως *Γεωργ.* 3.290. Ανάλογη ποιητολογική φόρτιση έχουν ο ελαχύς *δόμος* της Εκάλης (απ. 26 H.) και η *parva domus* του Φιλήμονα και της Βαυκίδας (*Μετ.* 8.630)· βλ. σχετικά T. D. Papanghelis, «De tergore partem exiguam. The Case for a Programmatic Metaphor in Ovid, *Met.* 8.649-650», *Philologus* 140 (1996) 277-84, εδώ 279-281.

20. Για το ρωμαϊκό *hospitium* βλ. Γελ. 5.13.5. Για ένα παράδειγμα ρωμαϊκής ταπεινής φιλοξενίας βλ. Πλουτ. *Caes.* 17.5-6· Σουητ. *Jul.* 72. Οι πολιτικές συνδηλώσεις της σχετικής ορολογίας στη Ρώμη είναι ευδιάκριτες τόσο στο επεισόδιο του Παλλαντείου όσο και σε άλλες αινεαδικές σκηνές φιλοξενίας· βλ. R. C. Monti, *The Dido Episode and the Aeneid. Roman Social and Political Values in the Epic [Mnemosyne, Suppl. 66]*, Leiden 1981, σσ. 24-29.

21. Βλ. σχετικά Θ. Δ. Παπαγγελής, *Από τη βουκολική ευτοπία στην πολιτική ουτοπία. Μια μελέτη των Εκλογών του Βιργίλιου*, Αθήνα 1995, ιδίως την ενότητα με τίτλο «Ρωμαϊκή Αρκαδία» (σσ. 224-307).

σιο, εξετάζοντας το ποιητολογικά και ιδεολογικά κρίσιμο θέμα του απλού βίου στην αυγούστεια ποίηση (σσ. 123-156). Ο έπαινος της αγροτικής ζωής στα Γεωργικά του Βιργίλιου (2.458-540), πρώτο από τα κείμενα που συζητούνται εδώ, είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικός: Αφενός πρόκειται, όπως παρατηρεί ο συγγρ., για ευδιάκριτη αναφορά στο αυγούστειο πρόγραμμα αναστήλωσης του *mos maiorum*, διαμορφωμένη όμως ως ανθρωπολογικό σχόλιο που υπερβαίνει την πολιτική συγκυρία· αφετέρου πρόκειται για δήλωση ποιητικής, καθώς παραλληλίζει το βουκολικοποιημένο αγρότη των Γεωργικών με τον ποιητή των Γεωργικών (2.475-494) και διατυπώνει την αντίθεση *urbs-rus* με όρους της αντιπαράθεσης Τελχίνων-Καλλίμαχου (*ingentem alta 2.461 ~ exiguoque 2.472*)²². Ως ανάλογη απόπειρα σύνθεσης, σύμπτωμα και αυτή της αυγούστειας κλασικότητας, αξιολογείται ορθά ο απλός βίος στις ορατιανές Ωδές, όπου εκφράζει τη νεότερη αισθητική και την επικούρεια βιοθεωρία, χωρίς να χάνει τις πολιτικές του συνδηλώσεις²³. Στη Σάτιρα 2.2. του ίδιου ποιητή, αντίθετα, το ίδιο θέμα ερμηνεύεται ως φορέας καθαρά βιοθεωρητικού προβληματισμού, ενώ σε καλλιμαχική επίδραση αποδίδεται μόνον η (κατά κύριο λόγο, πάντως, πλατωνίζουσα) αποστασιοποίηση του ποιητή από το σατιρικό του προσωπείο²⁴. Αμιγώς ποιητολογική ελέγχεται, από την άλλη πλευρά, η λειτουργία του απλού βίου στον Τίβουλλο, ο οποίος σηματοδοτεί με τη βουκολική του λιτότητα την ένταξή του στη νεότερη ποιητική παράδοση. Στο ίδιο επίπεδο η κίνηση ελεγειών όπως οι 1.1 και 1.5 από τη βουκολική ησυχία προς το αστικό ερωτικό πάθος εμφανίζει, χάρη σε μια γνωστή σύμβαση του είδους, τις ερωτογραφικές προτεραιό-

22. Bl. F. Mücke, «Poetic Self-Consciousness in *Georgics* II», στο A. J. Boyle (επιμ.), *Virgil's Ascræan Song. Ramus Essays on the Georgics*, Μελβούρνη 1979, σσ. 87-107, εδώ 99-100. Για άλλα παραδείγματα της καλλιμαχικής αντίθεσης «μικρό-μεγάλο» στα Γεωργικά βλ. R. Thomas, *Virgil Georgics*, τ. 1, Κέμπριτζ 1988, σσ. 2-3. Για την ποιητολογική λειτουργία του βουκολικού στοιχείου στο ποίημα αυτό βλ. D. M. Halperin, «Pastoral Violence in the *Georgics*: Commentary on Ross», *Arethusa* 23 (1990) 77-93. Γενικότερα για την αλεξανδρινή συνιστώσα στα Γεωργικά βλ. N. Horsfall (επιμ.), *A Companion to the Study of Virgil [Mnemosyne, Suppl. 151]*, Leiden 1995, σσ. 79-81.

23. Για τον οράτσιο συνδυασμό ποιητικών, πολιτικών και φιλοσοφικών στοιχείων, όπως εκδηλώνεται στην Ωδή 2.16, βλ. τις παρατηρήσεις του K. Galinsky, *Augustan Culture*, Princeton 1996, σσ. 240-244, όπου επισημαίνεται και η ανάλογη βιβλική πρακτική στα Γεωργικά και την Αινειάδα.

24. Για την πλατωνική μίμηση στην αρχή αυτού και άλλων οράτειων *sermones* βλ. E. Fränkel, *Horace*, Οξφόρδη 1957, σσ. 136-137. Μια ταυτόχρονη καλλιμαχική νύξη, ωστόσο, δεν αποκλείεται να υφίσταται πράγματι εδώ, δεδομένης της απήχησης που βρήκαν στον σατιρικό Οράτιο οι αρχές του καλλιμαχισμού· βλ. σχετικά M. Puelma Pivonka, *Lucilius und Kallimachus. Zur Geschichte einer Gattung der hellenistisch-römischen Poesie*, Φραγκφούρτη 1949, σσ. 129-137. Ακόμη εκτενέστερες θεωρεί τις σχετικές επιδράσεις ο K. Freudenburg, *The Walking Muse. Horace and the Theory of Satire*, Princeton 1993, σσ. 185-198, που διαβλέπει στις Σάτιρες μια συζυγία ηθικού και αισθητικού προβληματισμού εφάμιλλη αυτής των Ωδών.

τητες ενός «ελληνιστικού ποιητή στη Ρώμη» – και αναδιατυπώνει σύμφωνα με αυτές την αντιδιαστολή βουκολικού και ελεγειακού που παρατηρείται σε κάποιες *Εκλογές* του Βιργίλιου²⁵. Συνολικά, το κεφ. αυτό δείχνει ότι λόγος περί βίου και λόγος περί ποιήσεως συχνά ταυτίζονται στον ρωμαϊκό νεοτερισμό, γεγονός με ιδιαίτερη σημασία για την παρακάτω εξεταζόμενη «λυρική» εκδοχή της «ταπεινής φιλοξενίας» (σσ. 228-268), που φαίνεται να μετατρέπει ένα ποιητολογικά φορτισμένο μοτίβο σε όχημα βιοτικού προβληματισμού. Η εμφάνιση του ποιητικού «εγώ» σε ρόλο ταπεινού οικοδεσπότη ανακαλεί εδώ τον καλλιμαχικής προέλευσης τόπο του πένητα αλλά εφοδιασμένου με το δώρο της ποίησης ποιητή²⁶ και υποδηλώνει ένα τέτοιο, καλλιμαχικών προδιαγραφών δώρο ως αντιστάθμισμα για την ταπεινότητα της προσφερόμενης φιλοξενίας. Σήματα ποιητικής αυτού του είδους ανιχνεύονται από τον συγγρ. σε μια σειρά προσκλητήριων ποιημάτων (*vocationes ad cenam*), απαντούν όμως για πρώτη φορά όχι στο ποίημα 13 του Κάτουλλου αλλά στο επίγραμμα 23 G.-P. του Φιλόδημου, που συνδυάζει επικουρισμό και καλλιμαχισμό σε μια προσπάθεια εξασφάλισης λογοτεχνικής πατρωνείας²⁷. Ο συγγρ. δείχνει ότι ανάλογες σκοπιμότητες υπαγορεύουν τη δεξίωση του Μεσάλλα από τον Τίβουλλο στην αγροτική-βουκολική ευτοπία της ελεγείας 1.5, σύμβολο (όπως και το παρόμοιο τοπίο της ελεγείας 1.1) τόσο της νεοτερικής αισθητικής όσο και του *mos maiorum*. Ενώ όμως ο ελεγειακός βάζει τελικά σε παρενθέσεις τα μεγάλα ζητήματα της εποχής του, ο Οράτιος διαλέγεται με τους πρωταγωνιστές τους, προβάλλοντας έτσι τη νεοτερική αισθητική και την επικούρεια βιοθεωρία του, όπως δείχνει κυρίως η συζήτηση των Ωδών 1.20 και 1.39. Τέλος, η αντίθεση *urbis-rus* και οι δυνατότητες υπέρβασής της είναι το κύριο ζήτημα που θέτει η οράτεια *Επιστολή* 1.5, με τη διεισδυτική ανάλυση της οποίας ολοκληρώνεται μια από τις αρτιότερες και πλουσιότερες σε πορίσματα ενότητες της εργασίας.

Το εντυπωσιακότερο όμως κεφ. του βιβλίου είναι χωρίς αμφιβολία αυτό που αφορά την οβίδα «ταπεινή φιλοξενία» (σσ. 157-227). Η σχε-

25. Αυτή την τελευταία αντιδιαστολή την εξετάζει εκτενώς ο Παπαγγελής, ό.π. (σημ. 21), σσ. 43-100. Κάποιες παρατηρήσεις για το ίδιο θέμα στον Τίβουλλο κάνει η J. H. Gaisser, «*Amor, rura and militia* in Three Elegies of Tibullus: 1.1, 1.5, 1.10», *Latomus* 42 (1983) 58-72. Αναφορικά με την κίνηση των ελεγείων 1.1 και 1.5 από τον βουκολικό στον αστικό χώρο, είναι χαρακτηριστικό ότι και τα δύο ποιήματα αποδεικνύονται τελικά παρακλαυσίθουρα· βλ. F. O. Copley, *Exclusus Amator. A Study in Latin Love Poetry* [Monograph of the Amer. Philol. Assoc., 17 (1956)], σσ. 72-73, 107-112.

26. Βλ. σχετικά Θ. Δ. Παπαγγελής, *Η Ποιητική των Ρωμαίων «Νεωτέρων»*. Προϋποθέσεις και προεκτάσεις, Αθήνα 1994, σσ. 114-115.

27. Γι' αυτό το επίγραμμα βλ. τώρα D. Sider, *The Epigrams of Philodemus*, Ν. Υόρκη - Οξφόρδη 1997, σσ. 152-160, με νέα επιχειρήματα για την ποιητική υπόσταση των ακροαμάτων που αναμένουν τον φιλοξενούμενο του Φιλόδημου· βλ. επίσης του ίδιου, «The Epicurean Philosopher as Hellenistic Poet», στο: D. Obbink (επιμ.), *Philodemus and Poetry*, Ν. Υόρκη - Οξφόρδη 1995, σσ. 42-57, εδ. 46-50.

τική ιστορία από τις *Μεταμορφώσεις*, η επίσκεψη δηλ. του Δία και του Ερμή στο φτωχικό του Φιλήμονα και της Βαυκίδας (8.616-724), τοποθετείται από τον συγγρ. στα συμφραζόμενά της, εξετάζεται αναλυτικά και, τέλος, ερμηνεύεται σε συνάρτηση με κάποιες γενικότερες απόψεις του Οβίδιου. Φωτίζεται έτσι ο συστηματικός διάλογος του ποιητή με τη λογοτεχνική παράδοση του επίμαχου μοτίβου, το οποίο εμφανίζεται μάλιστα εδώ σε μια ιδιαίτερα «ταπεινή» εκδοχή (θεοξενία με οικοδεσπότες σαφώς ευτελέστερης καταγωγής από τους Εύμαιο, Αυτουργό, Εκάλη και Εύανδρο· βλ. στ. 8.631-636). Από την άλλη πλευρά επισημαίνεται ότι ο Οβίδιος αποποιείται τελικά χάριν του *cultus* το ταπεινό με τα ποικίλα ιδεολογικά του παρεπόμενα, χρησιμοποιώντας το ως αφορμή μεταμόρφωσης (βλ. ιδίως την επιχρύσωση της φιλόξενης καλύβας στους στ. 8.699-702) και εγκιβωτίζοντας την εξιστόρηση της ταπεινής θεοξενίας σε ένα επεισόδιο πολυτελούς φιλοξενίας παρεχόμενης από θεό (Αχελώο). Σε αυτό το πλαίσιο η ιστορία του Φιλήμονα και της Βαυκίδας προβάλλει κατά τον συγγρ. φαινομενικά βέβαια τη μεταμορφωτική ικανότητα των θεών, ουσιαστικά όμως την αντίστοιχη ικανότητα του ποιητή, προδιαγράφοντας την (ανεξάρτητη από το πρόβλημα της ποιητικής αλήθειας) επιτυχία του έργου του – μια επιτυχία, κλειδί της οποίας δεν είναι άλλο από το αντιτιθέμενο στην ταπεινότητα ιδανικό του μοντέρνου *cultus*. Η ερεθιστική αυτή θεωρία, που διακρίνει σωστά τον ποιητή από τον εσωτερικό αφηγητή Λέλεγα²⁸ και βλέπει τον ακροατή του τελευταίου Θησέα ως *persona* του αναγνώστη²⁹, δεν προάγει απλώς την κατανόηση του συγκεκριμένου επεισοδίου των *Μεταμορφώσεων*· δείχνει επίσης ότι η καλλιμαχική και βιργιλιανή λειτουργία της «ταπεινής φιλοξενίας», η δραματοποίηση δηλ. της απόκλισης του ποιητή από μια συγκεκριμένη λογοτεχνική παράδοση, συνεχίζεται εδώ με άλλους όρους χάρη στο στοιχείο της μεταμόρφωσης, το οποίο έτσι κωδικοποιείται ως φορέας μεταποιητι-

28. Η διάκριση αυτή θα έπρεπε, πάντως, να τονισθεί περισσότερο στη συζήτηση του επιλόγου της ιστορίας, όπου ο κυρίαρχος αφηγηματικά ποιητής εξαίρει την απήχηση των προηγηθέντων (8.725-726, με τη λέξη *auctori* ως συγκαλυμμένη αναφορά στον ίδιο), ενώ ο απλοϊκός ηθικολόγος Λέλεγας υπεραυμύεται της αξιοπιστίας τους με μια, ελάχιστα πειστική, αιτιολογική αναγωγή (8.719-724· αξιοπρόσεκτες οι επικλήσεις αυτοφίας που πλαισιώνουν την αφήγηση [vidi 8.622, 722]). Για τη σύνθετη σχέση μεταξύ αιτιολογίας και ποιητικής αλήθειας από τον 3ο αι. π.Χ. και εξής βλ. C. Fakas, *Der hellenistische Hesiod. Arats Phainomena und die Tradition des didaktischen Epos* (διδ. διατρ.), Αμβούργο 1999, σσ. 230-231· για το επεισόδιό μας βλ. S. Myers, *Ovids Causes. Cosmogony and Aetiology in the Metamorphoses*, Ann Arbor 1994, σσ. 92-93.

29. Διαφορετική είναι η άποψη του D. Feeney, *The Gods in Epic. Poets and Critics of the Classical Tradition*, Οξφόρδη 1991, σσ. 229-232, που θεωρεί ότι ο αναγνώστης καλείται να συνδυάσει την πλήρη θαυμασμού αποδοχή της ιστορίας από τον Θησέα με τη δυσπιστία του Πειρίθου για την ιστορικότητά της. Στον βαθμό που ένας τέτοιος συνδυασμός διευκολύνει την περιγραφόμενη από το συγγρ. μετατόπιση της έμφασης από την ποιητική αλήθεια στην ποιητική απήχηση, η άποψη αυτή μπορεί να θεωρηθεί βάσιμη.

κών συνδηλώσεων στο οβίδειο έπος³⁰.

Συνολικά, η διερεύνηση της «ταπεινής φιλοξενίας», που κλείνει με μια σύνοψη των κύριων θέσεων του συγγρ. (σσ. 269-277), με ένα επίμετρο για τη μεταοβίδεια φάση του μοτίβου (σσ. 278-285), με βιβλιογραφία, ευρετήρια και γερμανόγλωσση περίληψη (σσ. 287-318), αποτελεί σημαντικότερη συμβολή στη μελέτη του καλλιμαχικού και ρωμαϊκού νεοτερισμού. Ο Β. Α. Φυντίκογλου εκθέτει με σαφήνεια και μεθοδικότητα ένα συναρπαστικό χρονικό ποιητικών αναζητήσεων, στο οποίο εμπλέκονται κεντρικά κείμενα και κρίσιμα γραμματολογικά ζητήματα της περιόδου που εξετάζει. Ανεξάρτητα από κάποιες μεμονωμένες ενστάσεις που διατυπώθηκαν πιο πάνω, η ερμηνευτική γραμμή που ακολουθεί είναι αξιόπιστη, καθώς στηρίζεται σε προσεκτική ανάλυση των δεδομένων των κειμένων, αξιοσημείωτη βιβλιογραφική ενημέρωση και στέρεη θεωρητική υποδομή. Πρέπει, τέλος, να εξαρθεί ο συνδυασμός επιστημονικής ακρίβειας και καθημερινής αμεσότητας που διακρίνει το ύφος του συγγρ., όπως και η προσεγμένη γενικά εικόνα του βιβλίου του. Πρόκειται, σίγουρα, για ένα από τα καλύτερα δείγματα γραφής της λατινικής φιλολογίας στη χώρα μας.

Βερολίνο

ΧΡΗΣΤΟΣ ΦΑΚΑΣ

M. D. Lauxtermann, *The Spring of Rhythm. An Essay on the Political Verse and other Byzantine Metres* [Byzantina Vindobonensia, Band XII], Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1999, σελ. 105.

Η καταγωγή και τα πρώτα βήματα του τονικού ιαμβικού δεκαπεντασύλλαβου στη βυζαντινή στιχουργία είναι ένα ζήτημα για το οποίο έχει χυθεί πολύ μελάνι από τους ειδικούς, χωρίς ωστόσο να έχουν ακόμη εξαχθεί οριστικά και γενικώς αποδεκτά συμπεράσματα. Η νέα αυτή εργασία, η οποία φιλοδοξεί, όπως δηλώνεται στην εισαγωγή (σσ. 17-19), να μελετήσει την καταγωγή του στίχου και των δύο συστατικών μερών του, δηλαδή του οκτασύλλαβου και του επτασύλλαβου, μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο των εξελίξεων όχι μόνο της τονικής αλλά και της προσωδιακής μετρικής των Βυζαντινών, είναι ευπρόσδεκτη, αλλά, θα μπορούσαμε να πούμε, και απαραίτητη. Ο συγγρ. περιορίζεται στην έρευνα των πρώτων ποιημάτων σε πολιτικό στίχο που γράφτηκαν, κατά τη γνώμη του, τον 10ο αι.

Στο πρώτο κεφ. (σσ. 21-40) εξετάζονται τα ποιητικά είδη στα οποία

30. Για τη μεταμόρφωση ως αλληγορία της ποιητικής ανοικείωσης βλ. A. D. Melville και E. J. Kenney, *Ovid. Metamorphoses*, Οξφόρδη - Ν. Υόρκη 1986, σσ. xxv-xxvi· Παπαγγελής, ό.π. (σημ. 26), σσ. 226-229.

γίνεται χρήση του ιαμβικού δεκαπεντασύλλαβου στίχου τον 10ο αιώνα. Πρόκειται για έξι έμμετρες μονωδίες για αυτοκράτορες της περιόδου αυτής, τρία κατανουκτικά αλφάβητα, καθώς και για τα γνωστά εξαποστειλάρια του Κωνσταντίνου Ζ΄ του Πορφυρογεννήτου. Ο συγγρ., όπως και ο M. Jeffreys, πιστεύει ότι τα βυζαντινά μέτρα δεν πρέπει να εξετάζονται αποκομμένα από τη γενικότερη εξέλιξη των αντίστοιχων ποιητικών ειδών. Έτσι, επισημαίνεται η επίδραση των ανακρεόντειων ποιημάτων του Σωφρονίου Ιεροσολύμων στη δομή των ποιητικών μονωδιών, ενώ παράλληλα γίνεται απόπειρα ένταξής τους στην αρχαία παράδοση του τελετουργικού θρήνου. Με όμοιο τρόπο, η χρήση του ιαμβικού δεκαπεντασύλλαβου στα κατανουκτικά αλφάβητα εξηγείται λόγω της ειδολογικής και θεματικής γειτνιάσής τους με τις μονωδίες. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη του συγγρ. ότι η παρουσία του πολιτικού στίχου στα εξαποστειλάρια είναι νεοτερισμός του Πορφυρογεννήτου, ο οποίος προκύπτει από τον συνδυασμό της ρυθμικής ποικιλίας της πρώιμης υμνογραφίας με την τεχνική της σύνθεσης ύμνων κατά στίχον που είχε αναβιώσει μετά το 800. Τέλος, εξετάζεται το δεκαπεντασύλλαβο παραινετικό αλφάβητο του μητροπολίτη Δυρραχίου Θεοδοσίου, συγγραφέα άγνωστου από άλλες πηγές, στο οποίο διαπιστώνεται έντονη επίδραση των κατανουκτικών αλφαβήτων. Ασφαλώς, ορισμένα από τα συμπεράσματα του συγγρ. θα πρέπει να αντιμετωπισθούν με κάποια επιφύλαξη. Οι ομοιότητες των διαφόρων ειδών, που εύστοχα επισημαίνονται, δεν είναι πάντα ικανές να εξηγήσουν επαρκώς την επιλογή της συγκεκριμένης μετρικής μορφής όλων των εξεταζόμενων έργων. Άλλωστε η χρονολόγηση ενός τουλάχιστον από αυτά κάθε άλλο παρά βέβαιη είναι. Ο συγγρ. χρονολογεί το παραινετικό ποίημα του Θεοδώρου Δυρραχίου στην περίοδο του Βασιλείου Β΄ του Βουλγαροκτόνου (σ. 37), βασιζόμενος αποκλειστικά και μόνο στο χωρίο *Βίος καλός και ἄριστος ὃς μὴ μετέχει φθόνου, βασιλείος δὲ νοῦς ἐστὶ τῶν παθῶν αὐτοκράτωρ*, όπου θεωρεί ότι υπάρχει λογοπαίγνιο με το όνομα του αυτοκράτορα. Ωστόσο, δεν επισημαίνει τη σαφή απήχηση από το τέταρτο βιβλίο των Μακκαβαίων (1, 13: *αὐτοκράτωρ ἐστὶ τῶν παθῶν ὁ λογισμός*), η οποία δεν αφήνει πολλά περιθώρια για μια τέτοια ερμηνεία. Ο βυζαντινός επίσκοπος μιλά γενικά για τα ανθρώπινα πάθη και τις αρετές, οπότε βασιλικός, δηλαδή ανώτερος και άξιος της αποστολής του, χαρακτηρίζεται στο ποίημά του ο άνθρωπος εκείνος νους που θα κατορθώσει να κυριαρχήσει, σαν αυτοκράτορας, επάνω στα πάθη της ψυχής.

Το δεύτερο κεφ. (σσ. 41-54) είναι αφιερωμένο στην εξέταση της εξέλιξης, κατά τον 9ο και 10ο αι., του επτασύλλαβου και του οκτασύλλαβου, δηλαδή των στίχων, από τον συνδυασμό των οποίων προήλθε κατά τον Kodér ο δεκαπεντασύλλαβος. Οκτασύλλαβοι στίχοι βρίσκονται διάσπαρτοι, περισσότερο ως εφύμνια, στα ποιήματα σε δεκαπεντασύλλαβο που εξετάστηκαν στο πρώτο κεφ. του βιβλίου, γεγονός όχι τυχαίο κατά τον

συγгр., ενώ χρησιμοποιούνται σε ευρεία έκταση και στην υμνογραφία της περιόδου. Αυτό αποτελεί ένδειξη ότι σε κύκλους της βυζαντινής αυλής τον 10ο αι. ο οκτασύλλαβος και ο δεκαπεντασύλλαβος θεωρούνταν στίχοι συγγενείς, συνεπώς ήταν δυνατόν να χρησιμοποιούνται εναλλακτικά, ή και σε συνδυασμό, στα ίδια ποιητικά είδη.

Στο τρίτο και τέταρτο κεφ. (σσ. 55-86) εξετάζεται η μετρική μορφή του συνόλου των μη προσωδιακών ποιημάτων της πρώιμης βυζαντινής περιόδου. Με έμφαση επισημαίνεται η συνειδητή και δαψιλής χρήση επτασύλλαβων ή οκτασύλλαβων στίχων στους ύμνους του Ρωμανού, ενώ παράλληλα μελετάται η μετρική μορφή των έμμετρων επευφημιών (acclamations) των βυζαντινών δήμων και των πρωτοβυζαντινών δημωδών σατιρικών ποιημάτων. Εξετάζονται ακόμη ορισμένες μετρικές αλλαγές στην προσωδιακή ποίηση της ύστερης αρχαιότητας, οι οποίες προλειαίνουν το έδαφος για περαιτέρω εξελίξεις και στον χώρο της τονικής. Κατά τον συγгр. με τον τρόπο αυτόν αποδεικνύεται ότι η μετάβαση από την προσωδιακή στην τονική ποίηση δεν συντελέσθηκε τόσο απότομα, όσο πιστευόταν παλαιότερα. Αποδοτική, εκ πρώτης όψεως τουλάχιστον, φαίνεται και η σύγκριση των ρυθμικών απολήξεων των πεζών και των ποιητικών κειμένων της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Υποστηρίζεται, λόγου χάρη, ότι η ιδιαίτερη προτίμηση, τόσο των ποιητών του 5ου όσο και των πεζογράφων του 4ου αι., στη χρήση απολήξεων με ρυθμό $\acute{\text{---}} \text{---} \acute{\text{---}}$ δεν μπορεί να είναι τυχαία. Υποστηρίζεται επίσης ότι στη διαμόρφωση του στίχου της πρώιμης τονικής ποίησης επέδρασε σημαντικά η αυστηρή δόμηση των πεζών κειμένων της ύστερης αρχαιότητας σε παράλληλα ή αντίθετα κώλα. Σχολιάζεται ακόμη η μεγάλη ώθηση που έδωσαν στην οριστική διαμόρφωση της βυζαντινής ισοσυλλαβίας οι μεταφράσεις στα ελληνικά των ποιημάτων του Εφραίμ του Σύρου. Το συμπέρασμα των δύο πολύ σημαντικών αυτών κεφαλαίων είναι ότι η ερμηνεία τριών βασικών χαρακτηριστικών της νέας, τονικής ποίησης, δηλαδή της τάσης για σταθεροποίηση του τόνου σε ορισμένες συλλαβές, της ισοσυλλαβίας και της δόμησης σε μετρικά κώλα που διέπεται από σαφώς καθορισμένους κανόνες, θα πρέπει να επιχειρηθεί στο πλαίσιο της έρευνας ευρύτερων ρυθμικών εξελίξεων.

Στο πέμπτο κεφ. (σσ. 87-96), τέλος, με αφορμή τα δύο σωζόμενα ποιήματα για το έαρ (το ένα στο *De cerimoniis*), ο συγгр. διατυπώνει την υπόθεση για την καταγωγή του δεκαπεντασύλλαβου από τις αγροτικές περιοχές της Μ. Ασίας, από όπου αργότερα εισάγεται στην Κωνσταντινούπολη, επαναλαμβάνοντας παράλληλα τη βασική θέση του, ότι ο στίχος προέρχεται στην ουσία από τον συνδυασμό ενός οκτασύλλαβου και ενός επτασύλλαβου, οι οποίοι χρησιμοποιούνταν και ανεξάρτητα. Ο συνδυασμός αυτός είναι ευδιάκριτος στα πρώιμα στιχουργήματα σε δεκαπεντασύλλαβο, των οποίων το πρώτο ημιστίχιο δεν είναι ποτέ σχεδόν οξύτονο, σύμφωνα με σχετικό κανόνα της τονικής ποίησης. Καταλήγοντας, ο

συγγρ. επισημαίνει ότι, ενώ η διαμόρφωση του δεκαπεντασύλλαβου γίνεται εύκολα κατανοητή στο ευρύτερο πλαίσιο των εξελίξεων στον ρυθμό της πρωτοβυζαντινής ποίησης, δεν είναι εν τούτοις εύκολο να ερμηνευθεί η αποδοχή και η μεγάλη διάδοσή του στη συνέχεια. Στον επίλογο (σσ. 97-98) διατυπώνονται ορισμένα μεθοδολογικά ερωτήματα, που απευθύνονται κυρίως στους μελλοντικούς εκδότες βυζαντινών ποιημάτων.

Σε παράρτημα (σσ. 99-102) επανεκδίδονται τα δίστιχα κατά στοιχείον του Κυριακού, μητροπολίτη Χωνών, του 10ου αι. Το κείμενο παραδίδεται σε δύο χειρόγραφα που παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές μεταξύ τους. Ωστόσο, η εμφανής υπεροχή ενός από αυτά, το οποίο επιλέγει ο εκδότης ως κώδικα βάσεως, σε ορισμένα σημεία δεν είναι επαρκής λόγος για να απορρίψουμε όλες τις γραφές του άλλου. Η επιλογή της μιας από τις δύο μορφές ίσως θα έπρεπε να είναι απόρροια μεγαλύτερης συζήτησης του θέματος.

Η βιβλιογραφία (σσ. 10-15) είναι πλήρης, αν εξαιρέσει κανείς την έλλειψη κάθε αναφοράς στην κλασική πλέον εργασία του Α. Δ. Κομίνη, *Το Βυζαντινόν ιερόν επίγραμμα και οι επιγραμματοποιοί*, Αθήνα 1966, και την απουσία παραπομπής στην εξαντλητική μελέτη του Α. Markopoulos, «Überlegungen zu Leben und Werk des Alexandros von Nikaia», *JÖB* 44 (1994) 313-326, όταν στη σ. 100, σημ. 223 γίνεται αναφορά στον Αλέξανδρο Νικαίας.

Τα θέματα που τίγονται στη μελέτη είναι δυσκολότατα και τα ερωτηματικά που ανακύπτουν δεν επιδέχονται οριστικές απαντήσεις. Ο συγγρ., με τρόπο λιτό και ρηξικέλευθο, θίγει πολλά από αυτά, προσάγει νέο υλικό προς συζήτηση και δίνει πρωτότυπες και εν πολλοίς πειστικές λύσεις σε ορισμένα ζητήματα που έχουν απασχολήσει την έρευνα για πολύ χρόνο. Μοιραία δεν θα γίνουν όλες οι απόψεις του αποδεκτές από τους ειδικούς. Ωστόσο, η βαθύτατη γνώση των κειμένων, η μεθοδικότητα προσέγγισης καθώς και η πάντα πρωτότυπη σύλληψη των εξεταζόμενων θεμάτων είναι, νομίζω, αρκετά για να τον αναδείξουν σε έναν από τους καλύτερους σημερινούς γνώστες της ποίησης των Βυζαντινών.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ

Claude Fauriel, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια*. Εκδοτική επιμέλεια Αλέξης Πολίτης. Τ. Α': Η έκδοση του 1824-25, σελ. 375. Τ. Β': Ανέκδοτα κείμενα, αναλυτικά κριτικά υπομνήματα, παράρτημα και επίμετρα, σελ. 355, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1999.

La publication de cette édition critique du recueil de Claude Fauriel constitue par elle-même un événement majeur.

L'édition originale (*Chants populaires de la Grèce moderne*, recueillis et

publiés avec une traduction française, des éclaircissements et des notes par Claude Fauriel, à Paris, Firmin Didot, 2 vol., 1824-1825) était depuis bien longtemps introuvable, et la seule édition disponible en Grèce, et dans le monde, de ce recueil fondamental, parce qu'il est le premier jamais publié, était celle d'Ap. Chatziemmanouil, préfacée par N. Bees, Athènes, Nikas, 1956, où les traductions françaises de Fauriel avaient naturellement été omises, et où l'Introduction et les notices avaient été traduites en katharevousa. Le texte des chansons était celui de l'édition originale.

La présente édition critique est l'aboutissement d'une longue série de travaux effectués par Alexis Politis dans les divers fonds où se trouve le matériel utilisé par Fauriel, et d'une réflexion systématique sur le processus d'élaboration des textes par Fauriel et ses collaborateurs. Ces recherches avaient donné lieu à plusieurs publications, dont les plus importantes sont: un catalogue analytique des fonds inventoriés (*Κατάλοιπα Fauriel και Brunet de Presle*, Athènes, KNE/EIE, 1980), et surtout un ouvrage synthétique (dissertation doctorale) sur «La découverte des chansons populaires grecques» (*Η ανακάλυψη των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών*, Athènes, KNE/EIE 1984). Ce dernier ouvrage s'attachait pour l'essentiel à définir les conditions historiques du travail de Fauriel, et les relations de celui-ci avec ses collaborateurs. Mais sa 4ème partie, consacrée à l'aspect technique de l'élaboration du recueil, et les annexes, qui contenaient des tableaux de la provenance des textes et des exemples analytiques d'élaboration de textes définitifs à partir du matériel mis à la disposition de Fauriel, constituaient déjà, ainsi que j'avais eu l'occasion de le souligner, le point de départ et un commencement de réalisation d'une édition critique.

Les principes sur lesquels est fondée la présente édition sont clairement définis par l'auteur dans les notices initiales des deux tomes.

Dans le premier tome, qui correspond à l'édition de 1824-1825, les textes publiés ne figurent pas sous la forme finalement adoptée par Fauriel, mais sous celle de la plus ancienne notation présente dans les archives, les modifications apportées par Fauriel dans son édition figurant en-dessous, en apparat critique. L'Introduction de Fauriel et ses notices pour chaque chanson ont fait l'objet d'une nouvelle traduction, en démotique. Les traductions françaises de Fauriel ont en revanche été omises. L'orthographe a été modernisée et le système monotonique adopté.

Le second tome, qui contient pour l'essentiel du matériel nouveau, comporte tout d'abord 275 variantes inédites et, en supplément, toutes les traductions françaises faites par Fauriel et ne correspondant pas à un texte grec retrouvé. Viennent ensuite 4 annexes.

La première contient les notices critiques de chaque texte présent dans le premier volume, c'est-à-dire les stades intermédiaires entre le premier état des textes reçus par Fauriel (et republié comme texte principal dans le premier tome de l'édition critique) et le texte de la première édition de Fauriel, dont

les leçons figurent en bas de page dans le même premier tome: «améliorations» du texte et quelques variantes de vers. On y trouve également un choix parmi les commentaires inédits de Fauriel et de ses collaborateurs, qui étaient notés dans les marges des textes ou sur des papiers annexes. L'auteur n'édite parmi eux que ceux qui fournissent des renseignements sur les *realia* et, parmi les commentaires linguistiques ou géographiques, ceux qui dépassent la simple indication relative à la traduction ou à la géographie. Les premières versions des notices de chansons, raturées par Fauriel, ne sont pas reprises.

La deuxième annexe contient une description indicative des manuscrits d'où sont tirés les inédits, avec un appareil critique comportant des leçons différentes, en nombre très inférieur à celles des textes de l'édition originale.

La troisième contient les notices de textes préparées par Fauriel en vue d'une seconde édition, ainsi que les renseignements recueillis par lui postérieurement à son édition.

Enfin la quatrième contient les commentaires de l'auteur relatifs non aux thèmes de chansons mais à l'édition de Fauriel, c'est-à-dire à des points de l'Introduction et des notices de Fauriel qui demandent des éclaircissements, inutiles pour le lecteur français de 1824.

Ces choix répondent à deux préoccupations fondamentales, exposées par l'auteur: d'une part, fournir au lecteur un maximum de documents (textes de chansons, variantes de vers et de mots), en se rapprochant autant que possible de la source orale; d'autre part éclairer la démarche éditoriale de Fauriel, rendre sensibles les diverses étapes de ses choix.

Outre le fait même de son existence, le bilan général de cette édition est largement positif.

En premier lieu, l'apport de 275 textes nouveaux, recueillis au début du XIXe siècle, c'est-à-dire à un moment où la tradition populaire était encore tout à fait intacte, et en général celui d'un matériel original (commentaires inédits de Fauriel, etc.) est on ne peut plus précieux.

Cette dernière remarque est toutefois à tempérer légèrement. Il ressort en effet de l'apparat critique qu'un certain nombre des textes nouveaux par rapport à la première édition de Fauriel avaient été publiés entre temps par des collectionneurs ayant eu entre les mains le fonds Fauriel: Tommaseo, Legrand, Pétropoulos, Bouvier, etc., de sorte que les textes nouveaux par rapport à Fauriel ne le sont pas toujours dans l'absolu. Mais un autre point positif est un léger rééquilibrage des catégories de chansons: le recueil de Fauriel comportait une très large majorité de chansons klephtiques; les ballades et les distiques sont un peu plus nombreux parmi les inédits. A ce propos, on ne voit pas pourquoi, pour désigner les ballades, que Fauriel appelait «chansons romanesques», l'auteur a préféré au terme désormais consacré de παραλογές (ou μπαλάντες) le terme de τραγούδια πλαστά, introduit, si je ne m'abuse, par l'édition grecque de 1956, et qui est péjoratif en démotique. Mais il faut encore ranger parmi les apports de l'édition

critique la présence d'un glossaire et d'un index, bien qu'ils ne soient peut-être pas assez exhaustifs.

Certains des choix opérés par l'auteur sont tout à fait incontestables, et au premier chef celui de donner une orthographe contemporaine, puisqu'il s'agit, ainsi qu'il le fait remarquer lui-même, de littérature orale.

Le fait de publier comme texte principal la plus ancienne des versions qui étaient en possession de Fauriel, dans une tentative de remonter aussi près que possible de la forme du texte originellement émis par le chanteur, est en soi très louable, et s'inscrit dans un effort de longue haleine pour démêler ce qui dans chacune des éditions du XIXe siècle constituait un apport original, afin d'approcher autant que faire se peut de la création populaire, effort dont il sera question plus loin. Fauriel tendait certes, comme l'a montré l'auteur dans sa *Découverte*, à imprimer à ses textes une forme plus savante, et d'une manière générale remonter vers l'origine signifie en principe retrouver une phonétique et une morphologie plus authentiquement populaires. Mais tout choix a ses effets pervers: il arrive que le résultat soit à l'inverse du but souhaité. Les exemples sont assez nombreux. Par exemple, pour la chanson de Stergios (A' p. 132, XXIV = éd. 1956, p. 125), le premier vers, dans l'édition de Fauriel, commençait par: «Κι αν τα δερβένια τούρκεψαν». L'édition critique donne, en texte principal, tiré du «Premier cahier»: «Κι αν τα δερβένια τούρκευσαν». Même phénomène pour la chanson de Diplas (Aã, p. 142, XXIX): au lieu du «τέσσερες» de l'édition Fauriel, on trouve: «τέσσαρες». Pire, pour la chanson de l'Olympe (A', p. 100, VII), l'édition critique donne comme texte principal: «ω τουρκοπατημένε» (!), alors que Fauriel avait publié la leçon, infiniment plus authentique: «κονιαροπατημένε». Et ainsi de suite. Le choix adopté présente donc un intérêt plus net (ou plus constant) pour la connaissance du trajet éditorial de Fauriel que comme approche de la création populaire originelle.

D'autre part, le choix des renseignements qui constituent l'apport spécifique d'une édition critique, ainsi que celui de leur répartition, révèlent, au-delà des préoccupations affichées, d'autres préoccupations inavouées (ce qui ne veut d'ailleurs pas dire inavouables): celle de la lisibilité et celle de l'économie. La deuxième est aisément compréhensible: incorporer à l'édition critique les brouillons de Fauriel et l'intégralité de ses notes et de ses traductions aurait ajouté aux quelque 730 pages existantes, plus de 300 ou 400 autres, un tome entier. Ce n'était pas inconcevable, mais le souci d'économie, en même temps que de maniabilité, est admissible. Il ne s'agit après tout que d'apports techniques d'un éditeur, et non d'esquisses d'une œuvre littéraire originale.

La répartition des renseignements pose un problème différent. En fournissant au lecteur un texte accompagné d'un appareil critique réduit, et en rejetant en annexe (et même en plusieurs annexes) le reste de l'apparat critique, c'est-à-dire les stades intermédiaires, les commentaires inédits de

Fauriel, etc., l'éditeur allège la présentation du texte de base et facilite ainsi le travail du lecteur qui ne cherche rien de plus que des textes fiables, sous une forme actualisée. Par contre, cette fragmentation, pour ne pas dire cet éparpillement, des renseignements complique singulièrement le travail du lecteur qui s'intéresse précisément à l'aspect critique de l'édition.

Le chercheur, déjà habitué hélas à la gymnastique absurde que lui impose souvent l'usage, d'origine anglo-saxonne, de placer les notes en fin de volume ou en fin de chapitre, s'y résignerait plus facilement si les textes eux-mêmes, tels qu'ils sont présentés, pouvaient être considérés comme absolument fiables: on vient de voir que ce n'était pas toujours le cas, et l'on peut même se demander si dans une étude future on pourra citer tels quels les textes de la nouvelle édition, ou bien s'il faudra, dans un certain nombre de cas au moins, opérer des corrections, de préférence évidemment sur la base de l'apparat critique de l'édition.

À la fragmentation des éléments critiques s'ajoute le fait que les renseignements descriptifs contenus dans les ouvrages précédents, le *Catalogue* et la *Découverte*, ne sont pas repris, et que le lecteur est explicitement prié de s'y reporter. Mais cela est en fin de compte plus légitime.

Un autre regret que laisse la présente édition est l'absence des traductions de Fauriel, de haute qualité bien que marquées par leur époque. Cette absence est certes compréhensible, sinon même inévitable, dans une édition qui se veut strictement grecque, mais justement la présence de traductions françaises quand il n'existait pas dans le fonds Fauriel de texte grec correspondant crée, bien que justifiée, une certaine impression de côte mal taillée. L'Institut Néo-hellénique de l'Université de Paris-Sorbonne avait formé, un temps, le projet d'une réédition photomécanique de l'édition originale de Fauriel. Cette entreprise, depuis la parution de l'édition critique d'Alexis Politis, n'a plus guère de sens, du moins au plan scientifique, à supposer qu'elle en conserve un au plan commémoratif.

En revanche, il ne serait peut-être pas déplacé d'envisager la réalisation d'une part d'une édition usuelle, qui comporterait tous les textes grecs, ceux de l'édition originale et les 275 inédits, non pas sous la forme d'une édition quasi-diplomatique (à l'orthographe près) des premières versions ni de celles de Fauriel, mais sous la forme la plus satisfaisante possible sur la base des documents fournis par l'édition critique. Le même texte pourrait être repris en édition bilingue, qui comporterait toutes les traductions de Fauriel et aussi bien le texte original de son Introduction et de ses notices. Il va de soi que nul ne serait plus qualifié qu'Alexis Politis lui-même pour réaliser ces éditions.

Quoi qu'il en soit, même si les choix opérés pour l'édition critique sont discutables, l'apport de cette édition est tout à fait considérable, et il n'est pas sûr que des choix différents n'auraient pas été à leur tour critiquables. L'édition de textes de la littérature orale ne peut évidemment pas consister,

comme c'est le cas pour les œuvres écrites de l'Antiquité, à tenter de reconstituer l'Urtext. La présence d'un texte «établi», avec ce que cela comporte d'arbitraire, dans une édition critique n'était pas inattaquable scientifiquement. Elle était sans doute malgré tout préférable. Elle s'impose en tout cas pour une édition usuelle.

Il faut en fait replacer l'ensemble du travail d'Alexis Politis relativement à Fauriel dans la perspective d'une vaste recherche philologique qu'il mène sur l'ensemble des recueils de chansons populaires grecques parus au XIXe siècle. Ce n'est pas par hasard que la présentation au public de son édition critique a été avant tout pour lui l'occasion d'exposer ce vaste projet, intitulé «Pour un *corpus* des chansons populaires (grecques)». Il s'agit d'opérer une étude critique de tous les recueils parus au siècle dernier, afin de déterminer dans quelle mesure ils se sont contentés de reproduire, en les modifiant éventuellement, des textes parus dans des recueils antérieurs (à l'exception bien entendu du recueil de Passow, qui se propose précisément de regrouper tous les textes parus jusque en 1860, en y ajoutant quelques inédits définis comme tels), et quel est exactement, en revanche, l'apport de chacun d'eux en matériel nouveau. Le but ultime serait de parvenir d'une part à déterminer le nombre exact de variantes réellement originales de chansons (et de variantes de vers) présentes dans ces recueils (ce nombre devant apparemment être très inférieur au nombre supposé actuellement), et d'autre part de remonter, pour chaque variante, aussi près que possible de la forme originelle, c'est-à-dire de celle qui a été émise par le chanteur populaire et recueillie par le collectionneur ou par ses informateurs.

Cette vaste entreprise de toilettage donnerait, ou plutôt donnera (car il faut vivement souhaiter qu'elle puisse être menée à terme) des résultats très importants. Lorsqu'on utilise les recueils en question, on s'aperçoit fréquemment d'emprunts manifestes, de Lascaris à Papazaphiropoulos, de Passayianis à Razélou, etc., mais autre chose est de savoir quelle est exactement l'étendue du phénomène. Encore faudra-t-il tenter de déterminer si les modifications apportées par tel ou tel collectionneur aux textes qu'il reprend constituent des leçons nouvelles dont il a eu connaissance, ou de simples «améliorations» parfaitement arbitraires, dont il ne faut tenir aucun compte. Ce n'est pas une mince affaire.

Quel que soit l'intérêt de l'entreprise, il convient malgré tout d'en relativiser la portée. Elle me paraît à vrai dire à la fois un peu trop optimiste et un peu trop pessimiste. Optimiste dans la mesure où elle espère remonter par une critique des éditions à des formes véritablement originales des chansons. Je ne partage pas du tout l'opinion de R. Beaton, selon laquelle il est douteux qu'un seul texte publié au siècle dernier corresponde à une version effectivement chantée ou récitée. Cela n'est vrai, au mieux, que si l'on prend en considération le contexte, ainsi que les parenthèses et interjections (γυρίσματα, τσακίσματα) qui ponctuent toute exécution en situation et

donnent des renseignements, certes importants, sur les circonstances de l'exécution et sur les rapports entre les personnes présentes, mais non sur le fond même de la chanson, qui est tout de même l'essentiel pour qui s'intéresse au contenu de la pensée et de l'imaginaire collectifs. Mais l'exemple, donné un peu plus haut, du caractère plus savant, et donc déformé, de certaines des versions originales possédées par Fauriel par rapport au texte de son édition, ne peut qu'inciter à la prudence en ce domaine.

Pessimiste, l'entreprise du *corpus* l'est dans la mesure où elle considère implicitement comme suspectes, ou tout simplement d'intérêt moindre, toutes les variantes recueillies au XXe siècle, même après les travaux de Yannis Apostolakis, et y compris avec les méthodes contemporaines des folkloristes et anthropologues (enquête de terrain, enregistrements, films, etc.). Il est indéniable que la civilisation traditionnelle disparaît à grande vitesse, victime d'une acculturation accélérée, surtout depuis la généralisation de la télévision dans les années 70. Il est certain aussi que bon nombre de collectionneurs de matériel supposé inédit reprennent purement et simplement des versions déjà éditées (par paresse, ou bien parce qu'ils croient qu'une version imprimée est par définition meilleure qu'une version donnée oralement), et il est même prouvé que des vecteurs théoriquement idéaux (c'est-à-dire illettrés) de la poésie populaire reprennent des textes édités, entendus par eux à la radio, par exemple des textes du recueil de Nicolas Politis, comme l'a découvert une fois Margaret Alexiou. Mais il reste que les textes recueillis au XXe siècle restent extrêmement précieux, et sont parfois plus authentiques que leurs prédécesseurs, du fait d'une formation plus adéquate de nombreux collectionneurs.

Mais ces réserves n'ôtent rien à l'intérêt général de l'entreprise. Elles signifient après tout que le même travail devrait être effectué sur le matériel édité ou inédit recueilli depuis 1900, ce qui n'est pas nécessairement utopique à l'époque des ordinateurs, à condition évidemment qu'existe la volonté de l'accomplir, ce qui est plus que douteux.

De la même manière, les réserves émises sur les choix de l'édition critique de Fauriel, qui est un élément de l'ensemble, ne doivent pas empêcher de saluer sa parution, en redisant clairement que ce travail d'Alexis Politis constitue, tel qu'il est, un ouvrage de première importance.

Université de Paris-Sorbonne

G. SAUNIER

Ariadni Gerouki, *Les excommunications à Corfou, XVIIe et XVIIIe siècles: Criminalité et attitudes mentales* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte - Athener Reihe, 12], Athènes - Komotini 1998, σελ. 338.

Η σειρά Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte εγκαινιάστηκε στη Φραγκφούρτη το έτος 1976, ενώ 10 χρόνια αργότερα – το 1986 –

ιδρύθηκε και η ομώνυμη Αθηναϊκή Σειρά, με διευθυντή το στέλεχος του ερευνητικού προγράμματος της Φραγκφούρτης για το βυζαντινό δίκαιο καθηγητή Σπύρο Τρωιάνο. Από τότε έχουν κυκλοφορήσει από τον εκδοτικό οίκο Αντ. Ν. Σάκκουλα δώδεκα συνολικά τόμοι, με τελευταίο το υπό παρουσίαση έργο. Η σειρά αποτέλεσε μάλιστα για πολλούς νέους επιστήμονες βήμα που, από το 1990 και με την οικονομική συνδρομή του Ιδρύματος Ιωάννου Φ. Κωστοπούλου, στέγασε διδακτορικές διατριβές ή άλλες μονογραφίες τους, όχι μόνο σε ελληνική γλώσσα.

Διδακτορική διατριβή που υποστηρίχθηκε το 1993 στο Πανεπιστήμιο Paris I (Panthéon-Sorbonne) αποτελεί και το κρινόμενο έργο της Αριάδνης Γερούκη. Παρόλο που η εργασία κυκλοφόρησε μόλις το 1998, είναι φανερό ότι είχε ολοκληρωθεί αρκετά πριν από το έτος αυτό, γιατί – όπως παρατηρεί και η ίδια η συγγρ. (σ. 17, σημ. 2) – δεν πρόλαβε να λάβει υπόψη το έργο του Π. Μιχαηλάρη, *Αφορισμός. Η προσαρμογή μιας ποινής στις αναγκαιότητες της Τουρκοκρατίας* [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, 60, Θεσμοί και Ιδεολογία στη Νεοελληνική Κοινωνία], Αθήνα 1997. Η παράλειψη αυτή πάντως δεν επηρεάζει ιδιαίτερα την εργασία της συγγρ., που εστίασε την έρευνά της στον αφορισμό όπως εμφανίζεται στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα κατά τον 17ο και 18ο αι. και βασίστηκε σε ανέκδοτο υλικό από το Αρχείο των Μεγάλων Πρωτοπαπάδων. Η βιβλιογραφική ενημέρωση του έργου είναι άλλωστε πολύ ικανοποιητική και αποτελεί ένα από τα στοιχεία που αποδεικνύουν την επιμέλεια της συγγρ. Μικρή έκπληξη προκαλεί πάντως η απουσία κάθε μνείας για την οπωσδήποτε σύντομη εργασία του Μ. Μπατιστάτου, «Η ποινή του αφορισμού στην Κεφαλονιά κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας», *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Πανιωνίου Συνεδρίου*, τ. 3, Αργοστόλι 1991, σσ. 331-339, ενώ από τον ίδιο τόμο, σσ. 311-329, η συγγρ. ορθώς παραθέτει το δημοσίευμα του Ι. Μ. Κονιδάρη, «Οι αφορισμοί του Μητροπολίτη Κεφαλληνίας Σπυρίδωνα Κοντομίχαλου (1842-1873)».

Σχετικό με τη βιβλιογραφική τεκμηρίωση είναι και το, κατά τη γνώμη μου, σοβαρότερο μειονέκτημα της εργασίας. Συγκεκριμένα, οι παραπομπές γίνονται με τρόπο καθόλου «φιλικό» προς τον αναγνώστη. Το βιβλίο δεν έχει πίνακα συντομογραφιών. Οι διάφοροι τόμοι των Αρχείων συντομογραφούνται ως A.G.P., συνοδευόμενο από κάποιο γράμμα του λατινικού αλφαβήτου, με βάση ένα σύστημα που αναλύεται στη σ. 21 της πρώτης παραγράφου της Εισαγωγής. Οι παραπομπές στις διάφορες μελέτες, ανεξάρτητα από τη συχνότητα της εμφάνισής τους, γίνονται με το αδόκιμο για βιβλίο σύστημα της αναγραφής ολόκληρων των τίτλων – κατ' ανάγκη επαναλαμβανόμενων στις επιμέρους παραγράφους – και των συνεχών op.cit., ενώ μερικές φορές εμφανίζονται και συντομευμένοι τίτλοι – προφανώς για να αποφεύγονται οι συγχύσεις, όταν πρόκειται για διαφορετικά έργα του ίδιου συγγραφέα – χωρίς ωστόσο να αποτελεί η τελευταία αυτή πρακτική κανόνα. Δεδομένου ότι η εργασία της κ. Γερούκη αποτελεί το μοναδικό βιβλίο της σειράς στο οποίο τα ονόματα των συγγραφέων δεν τυπώθηκαν με ιδιαί-

τερα στοιχεία (καπιταλάκια), εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς πόσο επίπονη είναι μερικές φορές η αναζήτηση της πρώτης μνείας ενός έργου μέσα στις πολύ συχνά εκτεταμένες υποσημειώσεις.

Εδώ βέβαια θα μπορούσε να αντιταχθεί ότι η ύπαρξη του λεπτομερούς βιβλιογραφικού πίνακα (σσ. 307-327) καλύπτει τα παραπάνω κενά, γιατί ο αναγνώστης μπορεί ανά πάσα στιγμή να προσφύγει σ' αυτόν. Δυστυχώς όμως τα πράγματα δεν είναι πάντα απλά. Όταν για παράδειγμα στη σ. 165, σημ. 123 συναντήσει κανείς την παραπομπή Veloudis, G., *op.cit.*, p. 627 και ανατρέξει στη βιβλιογραφία δεν συναντά τον συγγραφέα αυτόν. Στην προκειμένη περίπτωση η πλήρης παραπομπή βρίσκεται στη σ. 156, σημ. 59 και αφορά μελέτη δημοσιευμένη στις σσ. 615-637 συλλογικού προφανώς τόμου Asdrachas, Sp., (éd.), *Οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της Οθωμανικής Κυριαρχίας ιε'-ιθ' αι.* (*Structure économique des pays balkaniques aux temps de la domination ottomane 15ème-19ème siècles*), Athènes 1979 που πρέπει να αντιστοιχεί στο έργο που εμφανίζεται στον πίνακα της Βιβλιογραφίας (σ. 308) ως Asdrachas, Sp., (éd.), *Οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών ιε'-ιθ' αι.* (*La structure économique des pays balkaniques, 15-19ème siècles*), Athènes 1980. Προβληματικότερη είναι η κατάσταση σχετικά με την παραπομπή Vrokinis, L., *De l'immigration...*, *op.cit.*, p. 35, της σ. 289, σημ. 9, την οποία δυστυχώς δεν κατόρθωσα να αποκρυπτογραφήσω ούτε ανατρέχοντας στις προηγούμενες σελίδες του βιβλίου ούτε με βάση τα δύο έργα του L. Vrokinis που μνημονεύονται στη σ. 327 του πίνακα βιβλιογραφίας.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις αφορούν βέβαια τεχνικά θέματα: δεν μπορεί όμως να παραγνωρισθεί το ότι και η τεχνική αρτιότητα υπολογίζεται κατά την αξιολόγηση ενός επιστημονικού έργου. Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι η συγγρ. – που, όπως παρατηρεί και ο διευθυντής της σειράς στον Πρόλογό του, έκανε μακροχρόνια και επίπονη έρευνα στα Αρχεία των Μεγάλων Πρωτοπαπάδων της Κέρκυρας και μελέτησε 4.876 ποινικές και αστικές «υποθέσεις» – είχε να αντιμετωπίσει πολλά προβλήματα και, όπως ήδη ανέφερα, κατέβαλε κάθε προσπάθεια για πλήρη βιβλιογραφική τεκμηρίωση της έρευνάς της. Είναι λοιπόν κρίμα να αποκομίζει ο αναγνώστης άσχημες εντυπώσεις από την εργασία της, ενώ με ελάχιστη παραπάνω επιμέλεια θα την απάλλαζε από τέτοιες αδυναμίες. Στις δυσκολίες της συγγρ. προστίθεται οπωσδήποτε και το ότι έγραψε σε γλώσσα την οποία γνωρίζει μεν καλά, αλλά δεν είναι η μητρική της, και επιπλέον το ότι επέλεξε – ή αναγκάστηκε – να μεταφράσει τους τίτλους όλων των ελληνικών εργασιών στα γαλλικά. Τυπογραφικά λάθη και γλωσσικές αδυναμίες υπάρχουν και είναι αναπόφευκτες. Δεν θα επιμείνω εδώ σ' αυτές, δεν μπορώ όμως να μην αναφέρω ότι η μεταγραφή του ονόματος του Α. Χριστοφιλόπουλου ως Α. Christophy-lorouλος (π.χ. σ. 29, σημ. 49 και στη Βιβλιογραφία σ. 310) με ξένισε αρκετά.

Η εργασία αποτελείται από ατιτλοφόρητη Εισαγωγή και τέσσερα μέρη. Το εισαγωγικό μέρος έχει δύο υποδιαίρεσεις, όπου παρουσιάζονται

οι πηγές και η μέθοδος της έρευνας καθώς και το γενικό ιστορικό και ανθρωπολογικό πλαίσιο του αφορισμού. Το πρώτο μέρος τιτλοφορείται «Κέρκυρα, χώρα του αφορισμού» (Corfou, terre d'excommunication) και αναφέρεται κυρίως στη λειτουργία του αφορισμού στην Κέρκυρα. Το δεύτερο, με τίτλο «Ο αφορισμός και τα περιουσιακά στοιχεία» (L'excommunication et les biens), αφορά τον αφορισμό σε σχέση με την κλοπή, την ιεροσυλία, τις διαφορές για χρέη και άλλες οφειλές, τον καθορισμό των ορίων των κτημάτων, το κατά πόσον είχαν καταρτισθεί ή όχι διάφορα έγγραφα, τις εμπορικές διαφορές και τέλος τα χαμένα αντικείμενα. Το τρίτο ονομάζεται «Ο αφορισμός και οι άνθρωποι» (L'excommunication et les hommes) και καλύπτει τα σχετικά με τον αφορισμό σε περίπτωση ατιμωτικών πράξεων, εκδίκησης, μαγείας, παράνομων γάμων και σχέσεων, ενώ το τέταρτο επιγράφεται «Ο αφορισμός και η εξουσία» (L'excommunication et le pouvoir) και αναφέρεται σε θέματα προστασίας της δημόσιας υγείας, φορολογίας και πολιτικής. Τα μέρη αυτά χωρίζονται σε 16 συνολικά κεφάλαια και τα κεφάλαια σε μικρότερες υποδιαιρέσεις. Δεδομένου ότι η αρίθμηση των κεφαλαίων είναι συνεχής, θα ήταν σκόπιμο οι τίτλοι των μερών να αναφέρονται και μέσα στο κείμενο και όχι μόνο στον πίνακα περιεχομένων, ώστε να μην εκπλήσσεται ο αναγνώστης – που βέβαια δεν γνωρίζει το βιβλίο όπως η ίδια η συγγρ. – από τις απότομες αλλαγές της θεματικής. Επίσης, νομίζω, πως η υποδιαίρεση 5 του δευτέρου κεφαλαίου (σσ. 61-68) που αφορά την ιστορική εξέλιξη του αφορισμού και όχι αποκλειστικά τον θεσμό όπως εμφανίζεται στην Κέρκυρα, ανήκει λόγω του γενικότερου χαρακτήρα της μάλλον στο εισαγωγικό μέρος.

Το βιβλίο ολοκληρώνεται με τα συμπεράσματα (σσ. 297-305), τη Βιβλιογραφία (σσ. 307-327) και τρία παραρτήματα με μορφή πινάκων: το πρώτο είναι ένας κατάλογος των πρωτοκόλλων αφορισμού· το δεύτερο αφορά τις κατηγορίες υποθέσεων για τις οποίες απαγγέλεται αφορισμός και το τρίτο αναφέρεται στη γεωγραφική κατανομή των αφορισμών.

Παρόλο που η συγγρ. προσεγγίζει το θέμα της κυρίως από κοινωνιολογική-ανθρωπολογική άποψη, η νομική της παιδεία είναι εμφανής στον αναγνώστη και οπωσδήποτε προσφέρει πολλά στο βιβλίο. Έτσι, από την αρχή η συγγρ. καθιστά σαφές ότι ο απρόσωπος αφορισμός με τον οποίο ασχολείται έχει τις συνέπειες του «μεγάλου» αφορισμού, δηλαδή του αναθέματος, και δεν συνίσταται απλώς στην προσωρινή απομάκρυνση του δράστη από την εκκλησιαστική κοινότητα, όπως θα συνέβαινε αν επρόκειτο για τον λεγόμενο «μικρό» αφορισμό (επιτίμιο ακοινωνησίας). Ενδιαφέρουσα είναι επίσης η αναφορά που κάνει στις «εντολές», οι οποίες περιγράφονται ως ηπιότερη εκδήλωση της εκκλησιαστικής ποινικής δικαιοσύνης, και εκφράζονταν με την «εντολή» να επανορθώσει ο δράστης εντός τριών ημερών, για να μην αφοριστεί. Από την ευρύτερη σκοπιά της ιστορίας του δικαίου το βιβλίο παρουσιάζει ενδιαφέρον όχι

μόνο για το ποινικό δίκαιο, αλλά και για τους διάφορους κλάδους του ιδιωτικού δικαίου, όπως αυτό εμφανιζόταν στην Κέρκυρα, ενώ είναι χρήσιμο και για τη μελέτη της οικονομικής και πολιτικής ιστορίας του νησιού.

Η συγγρ. κινείται με αρκετή άνεση στους χώρους αυτούς, δεν έχει αποφύγει όμως κάποια σφάλματα. Δεν μπορώ να κατατάξω με βεβαιότητα στην κατηγορία αυτή την ερμηνεία του όρου «βλυσίδι» ως «ζημία» ή «έλλειμμα» (σ. 213, *perte, déficit*), γιατί στο σημείο αυτό δεν παρατίθεται κάποιο παράδειγμα που να μου επιτρέπει τον έλεγχο του συμπεράσματός της. Θεωρώ πάντως πολύ πιθανότερο να πρόκειται για ανορθόγραφη παραλλαγή του όρου «βλησίδι» ή «βλυσίδι» ο οποίος δηλώνει στο εμπορικό δίκαιο της μεταβυζαντινής περιόδου μορφή εταιρικού κεφαλαίου και κάποτε το κέρδος (βλ. π.χ. Δ. Δημητράκος, *Μέγα Λεξικόν όλης της ελληνικής γλώσσης*, Αθήναι 1964 και Εμ. Κριαράς, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους γραμματείας*, τ. 4, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 138· Δ. Γκόφας, «Θαλασσοδάνεια, Σερμαγιές, Βλησίδια. Τρεις μορφές χρηματοδότησης της θαλάσσιας επιχείρησης στα μεταβυζαντινά χρόνια», *Ανάλεκτα Ναυτικού Δικαίου I, Μνήμη Δημητρίου Μαρκιανού*, Αθήναι 1988, σ. 287-311 και του ίδιου, *Μελέτες ιστορίας του ελληνικού δικαίου των συναλλαγών, αρχαίου, βυζαντινού, μεταβυζαντινού* [Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 133], Αθήναι 1993, σσ. 395-413· Δ. Καπάδοχος, *Η απονομή της δικαιοσύνης στην Κέρκυρα από τους Μεγάλους Πρωτοπαπάδες την ενετική περίοδο [1604-1797. Σύμφωνα με ανέκδοτα έγγραφα του ιστορικού αρχείου Κερκύρας]*, Αθήνα 1990, σ. 565). Και η ίδια η συγγρ. στη σ. 179 σημειώνει άλλωστε: *les compagnons restituèrent à chacun son capital initial, partie du fonds social (vlsidi)* («οι εταίροι επέστρεφαν στον καθένα το αρχικό του κεφάλαιο, μέρος του εταιρικού κεφαλαίου [vlsidi]»), συντελώντας με τον τρόπο αυτόν στη δημιουργία περαιτέρω σύγχυσης. Ξενίζει επίσης – όταν γίνεται από νομικό – και η έμμεση κατάταξη της φυλάκισης στις σωματικές ποινές (σ. 215): *La dénonciation d'un tel acte aux autorités concernées entraînait des peines sévères, corporelles (emprisonnement) et économiques* («Η καταγγελία μιας τέτοιας πράξης στις αρμόδιες αρχές επέσυρε αυστηρές ποινές, σωματικές [φυλάκιση] και οικονομικές»).

Αν όλα τα παραπάνω μπορούν εύκολα να δικαιολογηθούν από την απειρία του νέου επιστήμονα και το άγχος του υποψήφιου διδάκτορα, δεν νομίζω ότι ισχύει το ίδιο για την εξής διατύπωση που απαντά στη σ. 270: *Toute relation sexuelle en dehors du mariage était prohibée, qu'il s'agisse de fornication (relations sexuelles entre des personnes qui ne sont pas mariées du tout), ou bien d'adultère (relations sexuelles entre des personnes qui ne sont pas mariées entre elles)* («Κάθε σαρκική σχέση εκτός γάμου ήταν απαγορευμένη, ανεξάρτητα αν επρόκειτο για πορνεία [σαρκικές σχέσεις μεταξύ προσώπων που δεν είναι έγγαμα] ή για μοιχεία [σαρκικές

σχέσεις μεταξύ προσώπων που δεν συνδέονται μεταξύ τους με γάμο»). Τα αδικήματα της πορνείας και της μοιχείας κατά το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο συνίστανται αντίστοιχα – και λίγο απλουστευμένα – στην εξώγαμη σχέση άνδρα με ανύπαντρη ερωτική σύντροφο και στην εξώγαμη σχέση της έγγαμης γυναίκας· άρα ο άνδρας χαρακτηριζόταν ως μοιχός, όταν συνδεόταν με παντρεμένη γυναίκα και όχι όταν απατούσε τη σύζυγό του με κάποια άγαμη, οπότε διέπραττε πορνεία. Τη διάκριση αυτή μπορούσε – και έπρεπε – να δει η συγγρ. στα δύο εκκλησιαστικά ποινικά δίκαια, του Π. Παναγιωτάκου και του Κ. Ράλλη, που παραθέτει στη Βιβλιογραφία (σσ. 320, 323), όπως και στη σ. 412 του Β' τόμου του βιβλίου του J. v. Zhishman, που με άλλη αφορμή παραπέμπει στη σημ. 5 της ίδιας σ. 270. Στις εσφαλμένες αυτές εκτιμήσεις η συγγρ. παρασύρθηκε, κατά πάσα πιθανότητα, από το ότι το υλικό της πρέπει να χαρακτηρίζει ως μοιχεία την εγκατάλειψη του, ή της, νομίμου συζύγου και την εξώγαμη συμβίωση με άλλο πρόσωπο (βλ. σσ. 277-278). Με την ευκαιρία μάλιστα αυτή επαναδιατυπώνει τους ορισμούς της, αναφέροντας για τη μοιχεία: *les adultères (où l'un des concubins est déjà marié légalement avec une personne qui est en vie)* («οι μοιχείες [όπου ο ένας από αυτούς που ζούσαν σε σχέση παλλακείας ήταν ήδη νόμιμα παντρεμένος με πρόσωπο εν ζωή]»). Ο ορισμός αυτός είναι μεν στενότερος από την αντικειμενική υπόσταση του αδικήματος, είναι όμως ορθός και προφανώς αντιστοιχεί στη νομική πραγματικότητα της βενετοκρατούμενης Κέρκυρας, η οποία στο σημείο αυτό φαίνεται να εναρμονισμένη με τον κανόνα 87 της Πενθέκτης συνόδου, ο οποίος χαρακτηρίζει ως μοιχό και τον άνδρα, όταν εγκαταλείπει τη σύζυγό του και συμβιώνει με άλλη γυναίκα, χωρίς να γίνεται μνεία της οικογενειακής της κατάστασης. Η παραπάνω μορφή σχέσης δεν πρέπει βέβαια να ήταν – όπως άλλωστε προκύπτει και από το υπό παρουσίαση έργο (πρβ., π.χ., σσ. 198-200) – η μοναδική περίπτωση παραβίασης της υποχρέωσης για συζυγική πίστη που χαρακτηριζόταν ως μοιχεία στην Κέρκυρα, χωρίς στο σημείο αυτό να μπορεί κανείς να διαπιστώσει κάποια διαφοροποίηση σε σχέση με τις ρυθμίσεις του βυζαντινού δικαίου.

Κανείς δεν θα μπορούσε βέβαια να απαιτήσει από τη συγγρ., που ασχολήθηκε με πλήθος θεσμών, να έχει πλήρη θεωρητική ενημέρωση για τον καθένα από αυτούς. Το θέμα της άλλωστε δεν ήταν παρά ο αφορισμός στην Κέρκυρα. Η αυστηρότητα με την οποία ελέγχεται στο παραπάνω ζήτημα η συγγρ. οφείλεται σε άλλους λόγους. Πρώτον, γιατί δεν φαίνεται να μελέτησε τα εγχειρίδια που η ίδια παραπέμπει σχετικά με όλα τα θέματα που την απασχόλησαν στη διατριβή της. Δεύτερον, γιατί εμφανίζεται να αντιφάσκει και να μην έχει κατανοήσει καλά το υλικό της. Συγκεκριμένα, στη σ. 270 εκλαμβάνει ως μοιχεία κάθε εξώγαμη σαρκική σχέση των εγγάμων, ενώ στη σ. 277 δίνει την εντύπωση πως την ορίζει ως σχέση παλλακείας παρά την ύπαρξη νόμιμου -ης συζύγου. Τέλος δε,

επειδή – ακόμη και αν οι ορισμοί της σ. 270 ήταν κατ' ουσίαν ορθοί – η περιγραφή της μοιχείας είναι τόσο νεφελώδης και άτεχνη, ώστε δεν έχει θέση σε επιστημονικό έργο, ιδιαίτερα όταν αυτό προέρχεται από νομικό.

Οι διδακτορικές διατριβές είναι τα έργα εκείνα που πρέπει να χαρακτηρίζονται κυρίως από πρωτοτυπία. Την αρετή αυτή την έχει αναμφισβήτητα το βιβλίο της συγγρ., γιατί βασίζεται σε ανέκδοτο υλικό, το οποίο δουλεύτηκε με φαντασία και οξύνοια. Ο αναγνώστης όμως – που οπωσδήποτε δεν έχει τον εύλογο ενθουσιασμό του νέου και γοητευμένου από το αντικείμενό του ερευνητή – δεν μπορεί να μην προσεγγίσει μερικά από τα συμπεράσματα της συγγρ. με κάποιες επιφυλάξεις. Στις σσ. 90-93, για παράδειγμα, γίνεται λόγος για τις λαϊκές αντιδράσεις απέναντι στους αφορισμούς και αναλύεται λεπτομερώς μία υπόθεση, την οποία η συγγρ. θεωρεί χαρακτηριστική για την αμφισβήτηση του θεσμού του αφορισμού (σ. 91: *il ne s'agit pas seulement de la contestation à l'égard d'une certaine excommunication, mais de l'ensemble de l'institution*). Στην περίπτωση αυτή τον αφορισμό τον είχε ζητήσει ο άρχοντας Φώτιος Σαχλίκης μαζί με τους παροίκους του, γιατί θεωρούσε τους κατοίκους του χωριού Επίσκεψη ένοχους για ζημιές που είχαν προκληθεί στα κτήματά του από το άνοιγμα ενός υδατοφράκτη. Ο αφορισμός δεν επιβλήθηκε τελικά, επειδή το χωριό αντέδρασε βίαια και σύσσωμο. Όποιος έχει ασχοληθεί με ζητήματα αγροτικής οικονομίας δεν μπορεί στο σημείο αυτό να μη σκεφθεί πως οι χωρικοί – που κατά πάσα πιθανότητα είχαν προβεί στην παραπάνω, καθόλου σπάνια ενέργεια προσπαθώντας να εξασφαλίσουν νερό για τη γη τους – δεν αντιδρούν εδώ γενικά κατά του αφορισμού, αλλά κατά της επιβολής του στη συγκεκριμένη περίπτωση, επειδή αφενός μεν θεωρούν την πράξη τους δίκαιη, αφετέρου δε δεν σκοπεύουν να μην την επαναλάβουν και στο μέλλον. Οι σκέψεις αυτές διατυπώνονται βέβαια μόνο με βάση τα μεταφρασμένα αποσπάσματα του εγγράφου που παραθέτει η συγγρ. και την παρουσίαση των πραγματικών περιστατικών από την ίδια. Αν όμως η ανέκδοτη πηγή της περιέχει και άλλες πληροφορίες που στηρίζουν καλύτερα το δικό της συμπέρασμα, θα έπρεπε να τις παρουσιάσει σαφώς, ώστε να αποφεύγονται οι παρανοήσεις.

Οι παρατηρήσεις που έγιναν αμέσως παραπάνω έχουν άμεση σχέση και με ένα γενικότερο πρόβλημα, που δεν αφορά βέβαια μόνο το βιβλίο της κ. Α. Γερούκη. Το υλικό στο οποίο βασίστηκε η διατριβή είναι ανέκδοτο, άρα δυσπρόσιτο στον αναγνώστη. Έχοντας προφανώς υπόψη το γεγονός αυτό, η συγγρ. εφοδίασε το έργο της με πολύ μεγάλο αριθμό, συχνά εκτενών, αποσπασμάτων από τα έγγραφα. Όσο μεγάλα και να είναι πάντως τα αποσπάσματα, παραμένουν αποσπάσματα και μάλιστα μεταφρασμένα στα γαλλικά. Η μετάφραση όμως αποτελεί σε μεγάλο βαθμό και ερμηνεία· έχοντας λοιπόν επίγνωση και αυτού του γεγονότος η συγγρ. αρκετές φορές (αλλά όχι πάντα) παραθέτει σε παρένθεση τους

ελληνικούς όρους. Ακόμη, υπόσχεται έμμεσα στον πρόλογό της μια μελλοντική μετάφραση της διατριβής της στα ελληνικά, όπου εξυπακούεται πως τα παραθέματα θα εμφανίζονται στην πρωτότυπη μορφή τους.

Η πρόθεση αυτή είναι άξια κάθε επαίνου, γιατί μαρτυρεί εργατικότητα. Νομίζω όμως ότι η απόδοση του έργου στα ελληνικά δεν μπορεί να θεωρηθεί απαραίτητη, εφόσον οι πηγές εξακολουθήσουν να δίνονται αποσπασματικά, και απλώς θα απασχολήσει τη συγγρ. για μακρό χρόνο και θα την εμποδίσει να παρουσιάσει νέο πρωτότυπο έργο. Ούτε άλλωστε η γαλλική γλώσσα είναι απρόσιτη στο κοινό στο οποίο απευθύνεται η διατριβή ούτε οι αδυναμίες του βιβλίου είναι τέτοιες, ώστε να είναι αναγκαία μια δεύτερη έκδοσή του. Πολύ ουσιαστικότερη θα είναι η συμβολή της κ. Αριάδνης Γερούκη στην επιστημονική έρευνα, αν, εκμεταλλευόμενη την πείρα που απέκτησε από τη μελέτη του αρχαιακού υλικού της Κέρκυρας, εκδώσει όσα έγγραφα των Μεγάλων Πρωτοπαπάδων κρίνει περισσότερο χαρακτηριστικά και ενδιαφέροντα, καθιστώντας τα με τον τρόπο αυτό κτήμα περισσότερων ερευνητών.

Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΠ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ

Γιώργος Α. Σιορόκας, *Η εξωτερική πολιτική του Αλή Πασά των Ιωαννίνων. Από το Τιλσίτ στη Βιέννη (1807-1815)*, Ιωάννινα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, 1999, σελ. 471, εικ. 37, πίν. 15, διαγρ. 47.

Η προσωπικότητα του Αλή Πασά, η διπλωματική ευελιξία που επέδειξε κατά τις επαφές του με τους σύγχρονους του ευρωπαϊούς ηγέτες¹ και κυρίως η αξιοσημείωτη για ένα μουσουλμάνο της εποχής του ανεκτικότητα σε θρησκευτικά ζητήματα², εντυπωσίασαν όχι μόνο τους Ευρωπαίους που επισκέπτονταν το πασαλίκι του, αλλά και αρκετούς από τους μεταγενέστερους μελετητές του. Το «λιοντάρι»³, το «διαμάντι» των Ιωαννίνων⁴, ο «μουσουλμάνος Βοναπάρτης», όπως τον αποκάλεσε ο Λόρδος

1. Για μια απομυθοποιητική προσέγγιση της προσωπικότητας του Αλή Πασά βλ. Δ. Σκιάτης, «Από ληστής πασάς. Πρώτα βήματα στη άνοδο του Αλή Πασά των Ιωαννίνων (1750-1784)», *Θησαυρίσματα* 6 (1969) 257-290.

2. Για τη στάση του προς τις διάφορες θρησκείες βλ. Γκρ. Λ. Αρς, (μτφρ. Αντ. Διάλλα, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος), *Η Αλβανία και Ήπειρος στα τέλη του ΙΗ' και στις αρχές του ΙΘ' αιώνα. Τα δυτικοβαλκανικά Πασαλίκια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα 1994, σσ. 280-282 και Κ. Ε. Fleming, *The Muslim Bonaparte. Diplomacy and Orientalism in Ali Pasha's Greece*, Princeton 1999, σσ. 66-69 (Αλή Πασάς. Ο μουσουλμάνος Βοναπάρτης [μτφρ. Β. Κουρής], Αθήνα 2000).

3. Βλ. R. A. Davenport, *The Life of Ali Pasha, Late Vizier of Iannina; Surnamed Aslan, of the Lion*, Λονδίνο 1878· W. Plomer, *Ali the Lion; Ali of Tebeleni Pasha of Iannina, 1741-1822*, Λονδίνο 1936· και Chr. Stoyan, *The Lion of Yanina*, Νέα Υόρκη 1941.

4. W. Plomer, *Ali the Lion. The Diamond of Iannina: Ali Pasha 1741-1822*, Λονδίνο 1970,

Βύρων, οι σχέσεις του με την Βρετανία⁵, και οι εφήμερες συμμαχίες του με τη Ρωσία⁶ και τον Ναπολέοντα⁷, αναλόγως των περιστάσεων και των εκάστοτε επιδιώξεών του, αποτέλεσαν έως σήμερα αντικείμενο μελέτης σε πλήθος ειδικών μονογραφιών, ενώ συνάμα απασχόλησαν όλους όσοι ασχολήθηκαν με την ιστορία της περιοχής και της περιόδου. Παρά το γεγονός αυτό αρκετά ερωτήματα, που αφορούν κυρίως την πολιτική οργάνωση του πασαλικιού του, τη μορφή της εξουσίας του και τις απώτερες επιδιώξεις του, εξακολουθούν να παραμένουν αναπάντητα.

Σε ερωτήματα τέτοιου είδους επιχειρεί να απαντήσει ο Γιώργος Σιορόκας με το βιβλίο του *Η εξωτερική πολιτική του Αλή Πασά ...* από το 1807, όταν υπογράφηκε η συνθήκη του Τιλσίτ, η οποία ανέτρεψε τις παραδοσιακές πολιτικές συμμαχίες της Ευρώπης και δημιούργησε τη μεγάλη αλλά πρόσκαιρη αυτοκρατορία του Ναπολέοντα, έως το Συνέδριο της Βιέννης, το 1815, που συγκλήθηκε ευθύς μετά τη συντριπτική ήττα του γάλλου στρατάρχη στο Βατερλώ· αφορά δηλαδή την περίοδο κατά την οποία ο Ναπολέων, με σκοπό τον έλεγχο της ηπειρωτικής Ευρώπης, επιδίωκε να καταλάβει τις ευρωπαϊκές κτήσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που λίγο πριν από τη συνθήκη του Τιλσίτ και έως το 1812 βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση με τη Ρωσία. Ο Αλή Πασάς το διάστημα αυτό βρισκόταν στο κέντρο του αγγλογαλλικού ανταγωνισμού. Προς βορράν το πασαλίκι του συνόρευε με τις Ιλλυρικές Επαρχίες, τη Δαλματία, την Κροατία και την Ιστρία, ενώ προς ανατολάς με την Επτάνησο, γαλλικές κτήσεις από το 1806 και 1807 αντίστοιχα έως το 1814. Την ίδια εποχή την εξουσία του απειλούσαν οι συγκεντρωτικές τάσεις του Σελίμ Γ' (1789-1807) και αργότερα οι μεταρρυθμίσεις του Μαχμούτ Β' (1808-1839). Για τους λόγους αυτούς ανέπτυξε σημαντική διπλωματική δραστηριότητα προς διάφορες κατευθύνσεις αναζητώντας εναγωνίως νέους συμμάχους.

Με βάση τις πληροφορίες της επίσημης αλληλογραφίας του γάλλου προξένου την εποχή αυτή στα Ιωάννινα, του Francois Rouqueville, καθώς και του μικρότερου αδελφού του, Hugues Rouqueville, υποπροξένου την ίδια περίοδο στην Πρέβεζα, που βρίσκονται στο Υπουργείο Εξωτερικών της Γαλλίας, ο συγγρ. επιχειρεί να παρουσιάσει τις διπλωματικές πρωτοβουλίες και τη στάση του πασά των Ιωαννίνων απέναντι στις Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής. Δεν πρόκειται, βέβαια, για μια γενική μελέτη της εξωτερικής πολιτικής του Αλή Πασά, αλλά για ανάλυση της πολιτικής

το οποίο μεταφράστηκε στα ελληνικά από τον Μ. Ε. Παπαϊωάννου, με τίτλο: *Το διαμάντι των Ιωαννίνων. Αλή Πασάς, 1741-1822*, Αθήνα 1987.

5. John W. Baggally, *Ali Pasha and Great Britain*, Oxford 1938.

6. Βλ. σχετικά Αρς, ό.π., σσ. 234-244 και 302· γενικότερα για τις σχέσεις του Αλή με τις ευρωπαϊκές Δυνάμεις, ό.π., σσ. 317-346, και Β. Jelavich, *History of the Balkans. Eighteenth and Nineteenth Centuries*, τ. 1, Cambridge 1983, σσ. 124-125.

7. A. Borpe, *L'Albanie et Napoleon (1797-1814)*, Παρίσι 1914.

τακτικής του όπως την παρουσίαζαν προς τους ανωτέρους τους οι αδελφοί Rouqueville. Η διαπίστωση αυτή δεν μειώνει απαραίτητως το ενδιαφέρον της προσέγγισης που επιχειρεί ο Σιορόκας· αντιθέτως μάλιστα, οι πληροφορίες που παραθέτει για την οικονομική και στρατιωτική συνεργασία του πασά με τη Βρετανία και οι λιγοστές πληροφορίες που αφορούν στη σχέση του με την τρίτη Μεγάλη Δύναμη της εποχής, τη Ρωσία, αποκαλύπτουν το έντονο ενδιαφέρον της Γαλλίας για τις πρωτοβουλίες των άλλων Δυνάμεων στην περιοχή και συνθέτουν το πεδίο των ανταγωνισμών στο οποίο έδρασε ο Αλή Πασάς.

Το βιβλίο του Σιορόκα χωρίζεται σε δύο μέρη. Το πρώτο, που μαζί με εκτεταμένη εισαγωγή καταλαμβάνει το ήμισυ περίπου του συνολικού όγκου της μελέτης, αποτελεί ουσιαστικά την «αξιολόγηση» ή, καλύτερα, τη βαθμολόγηση των υπό εξέταση εγγράφων. Στα πέντε πρώτα κεφ. του πρώτου μέρους εξετάζονται οι «τακτικές σταθερές» της πολιτικής του πασά των Ιωαννίνων, όπως ονομάζει ο συγγρ. τα ζητήματα που συνδέονται με την πολιτική του Αλή και τα οποία επέλεξε να εξετάσει με βάση μια πρωτοποριακή μέθοδο την οποία επινόησε ο ίδιος. Συγκεκριμένα, εξετάζει τις σχέσεις του πασά των Ιωαννίνων με τους αδελφούς Rouqueville, με τους Γάλλους γενικότερα, τη στάση του ως προς τον ανεφοδιασμό της Κέρκυρας και, τέλος, τις σχέσεις του με τους Άγγλους και την Υψηλή Πύλη. Κάθε κεφ. συνοδεύεται από μια σύντομη παρουσίαση των εγγράφων και από πίνακες και διαγράμματα που δείχνουν τα αποτελέσματα της βαθμολόγησής τους, ενώ στο έκτο και τελευταίο κεφ. του πρώτου μέρους επιχειρείται συγκριτική προσέγγιση και απεικόνιση των αξιολογήσεων που προηγήθηκαν. Οι καινοτομίες, όμως, στην έρευνα και η επινόηση νέων «μεθοδολογικών εργαλείων» για τη συστηματικότερη διερεύνηση του ιστορικού παρελθόντος, παρά την ακαταμάχητη γοητεία που ασκούν ενδεχομένως στον ερευνητή, δεν αποδεικνύονται απαραίτητως αποτελεσματικές. Πολύ λιγότερο αποτελεσματική, αν όχι και παρακινδυνευμένη, θα μπορούσε μάλιστα να θεωρηθεί η εισαγωγή μιας βαθμολογικής ανά θέμα κλίμακας⁸ για την αξιολόγηση των υπό εξέταση διπλωματικών εγγράφων, όπως αυτή που επιχειρεί ο Σιορόκας⁹.

Το παράδοξο, ωστόσο, είναι πως στην προκειμένη περίπτωση ο συγγρ. φαίνεται να έχει απόλυτη επίγνωση των κινδύνων που ενέχει το εγχείρημά του, «η μετατροπή» δηλαδή «πληροφοριών ποιοτικής τάξης σε ποσοτικές», για λόγους, όπως επισημαίνει ο ίδιος, που συνδέονται με «την

8. Βλ. τις βαθμολογικές κλίμακες του Σιορόκα, *Η εξωτερική πολιτική*, σσ. 65-66, 85-87, 107-108 και 137-142.

9. Για την εφαρμογή της ποσοτικής ιστορίας και τα προβλήματά της, ιδίως μάλιστα σε πηγές που δεν περιέχουν ποσοτικά στοιχεία, βλ. François Furet, «Η ποσοτική ιστορία», στο βιβλίο Ζακ Λε Γκοφ-Πιερ Νορά (μτφρ. Κλαίρη Μιτσοτάκη), *Το έργο της Ιστορίας*, τ. 1, Αθήνα 1975, σσ. 67-80.

έλλειψη σαφών κριτηρίων και, επομένως, την υποκειμενική στάθμισή»¹⁰. Παρά τη διαπίστωσή του αυτή, όμως, επιχειρεί μια τέτοιου είδους μετατροπή, με την πεποίθηση ότι τα αριθμητικά δεδομένα και η απεικόνισή τους σε πίνακες και διαγράμματα αποκαλύπτουν αποτελεσματικά την πορεία των σχέσεων του Αλή Πασά με τους Γάλλους και τους Άγγλους, με την προϋπόθεση, βέβαια, ότι είναι αξιόπιστα τα «μεθοδολογικά εργαλεία» και τα κριτήρια που τίθενται εξ αρχής¹¹. Ωστόσο, ακόμη και αν η εισαγωγή των ποσοτικών δεδομένων στην εξέταση της διπλωματικής ιστορίας θεωρηθεί παρακινδυνευμένη, ο συγγραφέας στο δεύτερο μέρος του βιβλίου του ουσιαστικά εγκαταλείπει αυτή την «άσκηση» με τα αριθμητικά δεδομένα, τους πίνακες και τα διαγράμματα του πρώτου μέρους και, χάρη στην εξοικείωσή του με τα διπλωματικά έγγραφα των αρχών του 19ου αι. και στην πολύχρονη ενασχόλησή του με την ιστορία και την προσωπικότητα του Αλή Πασά, επεξεργάζεται με αξιοσημείωτη συνέπεια το πολύτιμο αρχειακό υλικό της προξενικής αλληλογραφίας του Υπουργείου Εξωτερικών της Γαλλίας.

Με αφετηρία απόψεις και θέσεις παλαιότερων ερευνητών, αρκετές από τις οποίες δεν βασιζονται, κατά τον συγγρ. στα ιστορικά δεδομένα της εποχής, το πρώτο κεφ. του δεύτερου μέρους αναλύει και ερμηνεύει, με σημείο αναφοράς τις σχέσεις του Αλή Πασά με την Υψηλή Πύλη, τις επιδιώξεις του ως προς τη σύσταση αυτόνομου ή ανεξάρτητου κράτους¹². Εξετάζονται κατόπιν οι παράγοντες που ενδεχομένως επηρέαζαν τις πολιτικές του επιλογές και την αξιοπιστία των πληροφοριών του σε σχέση με τις διπλωματικές εξελίξεις στον χώρο της γηραιάς ηπείρου¹³. Η ανάλυση αυτή επιτρέπει την κατανόηση και την ερμηνεία των πολιτικών του στόχων· ζητούμενο που εξετάζεται στο τελευταίο, πιο εκτεταμένο και ουσιαστικότερο συνάμα κεφάλαιο του βιβλίου¹⁴. Ο απώτερος στόχος, λοιπόν, της εξωτερικής πολιτικής του Αλή Πασά, όπως προκύπτει, βέβαια, από τη διεξοδική εξέταση των γαλλικών προξενικών εγγράφων που επιχειρεί ο συγγρ., ήταν μάλλον να διασφαλίσει την οικονομική του ευρωστία, το κύρος και την κραταιά θέση του στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, από την οποία τελικά και απέρρευε η νομιμότητα της εξουσίας του, παρά η απόσχιση του από το κράτος του σουλτάνου.

Η έκδοση του βιβλίου του Σιορόκας (1999) συνέπεσε με τη δημοσίευση μιας ακόμη μονογραφίας για τον Αλή Πασά, με τίτλο *The Muslim Bonaparte. Diplomacy and Orientalism in Ali Pasha's Greece*, στην οποία η Κ. Ε. Fleming εξετάζει όχι μόνο τις πολιτικές σχέσεις που ανέπτυξε ο Αλβανός

10. Τους κινδύνους αυτούς επισημαίνει ο ίδιος ο Σιορόκας στην εισαγωγή του βιβλίου του, *Η εξωτερική πολιτική*, ό.π., σ. 60.

11. Ό.π., σσ. 60-61.

12. Ό.π., σσ. 227-262.

13. Στο δεύτερο κεφ. του δεύτερου μέρους, ό.π., σσ. 263-288.

14. Ό.π., σσ. 289-412.

«ελληνότροπος» πασάς στην περιοχή των Ιωαννίνων με τη Βρετανία και τη Γαλλία, αλλά και τον ρόλο του στις πολιτισμικές επαφές Ανατολής και Δύσης την εποχή αυτή¹⁵. Θα μπορούσε, λοιπόν, με σχετική ασφάλεια να υποθέσει κανείς πως το ενδιαφέρον για τον Αλή Πασά στα τέλη του 20ού αι. δεν θα πρέπει να θεωρηθεί άσχετο με το ενδιαφέρον προς τις πολιτικές εξελίξεις των τελευταίων χρόνων στον χώρο της Βαλκανικής.

Θεσσαλονίκη

ΕΛΠΙΔΑ Κ. ΒΟΓΛΗ

E. Trapp, σε συνεργασία με τους W. Hörandner, J. Diethart κ.ά., *Lexikon zur byzantinischen Gräzität besonders des 9.-12. Jahrhunderts*, 2. Faszikel (αργυροθώραξ - δυσαύχενος) [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse Denkschriften, 250], Wien 1996, σελ. 193-416.

Στη βιβλιοκρισία μου για το πρώτο τεύχος του λεξικού αυτού (*Ελληνικά* 46 [1996] 189-192) είχα σημειώσει πως η ποιότητά του «υπόσχεται μια εργασία υψηλού επιπέδου». Η δημοσίευση του δεύτερου τεύχους, που περιέχει τα λήμματα από *αργυροθώραξ* έως *δυσαύχενος*, έρχεται να επιβεβαιώσει την επισήμανση αυτή.

Μερικές παρατηρήσεις που είχαν γίνει για το πρώτο τεύχος ισχύουν, σε μικρότερο όμως βαθμό, και για το δεύτερο. Έτσι, ενώ κατά κανόνα οι φωνητικές ποικιλίες περιλαμβάνονται στο ίδιο λήμμα, σε μερικές περιπτώσεις, χωρίς προφανή λόγο, εμφανίζονται σε διαφορετικά λήμματα: *αφρόλιτρον* «eine Art Natriumkarbonat» – *αφόνιτρον*, *αψίνθιν* «Wermut» – *αψίθιον*, *Δεκέβριος* «Dezember» – *Δικέμβριος* κ.ά.

Δεν είναι σαφές με βάση ποια κριτήρια υπάρχουν παραπεμπτικά λήμματα για κάποιες φωνητικές ποικιλίες και για άλλες όχι. Έτσι, υπάρχει παραπεμπτικό λήμμα για το *βεσκόμης*, όχι όμως και για το *βέσκουντος*, αν και αναφέρονται και τα δύο ως φωνητικές ποικιλίες της λ. *βισκόμης*. Δεν υπάρχουν παραπεμπτικά λήμματα για τους τύπους: *αφόρετα* (*αφόρεστος*), *βεντονίκη* (*βεττονική*), *βίστζιον* (*βίτιον*), *γαρούφαλον* (*γαρόφαλον*) κ.ά.

Υπάρχουν μερικές ανακρίβειες στην ετυμολόγηση των λέξεων. Αναφέρω ενδεικτικά¹: Η λ. *βουτζιον* «Fass» δεν προέρχεται από το ιταλ. *buzzo*

15. Βλ. παραπάνω σημ. 2.

1. Στο τμήμα που ακολουθεί χρησιμοποιούνται οι ακόλουθες συντομογραφίες:

Ανδριώτης ΕΛ = Ν. Ανδριώτης, *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη 1983.

Ανδριώτης ΛΑ = Ν. Ανδριώτης, *Lexikon der Archaismen in neugriechischen Dialekten*, Wien 1974.

ΙΛ = *Ιστορικών λεξικόν της νέας ελληνικής, της τε κοινώς ομιλουμένης και των ιδιωμάτων*, Αθήναι 1933 κ.ε.

«Bauch», αλλά από το βυτίον. Το βαλάνιον «Bad» δεν προέρχεται από το λατ. balneum, αλλά, όπως είναι γνωστό, η λατινική λέξη ανάγεται στο ελλην. βαλανειόν. Η λ. βαστέρνιον «Sänfte» δεν παράγεται από το λατ. basterna, αλλά είναι υποκοριστικό του βαστέρνη < λατ. basterna. Το ίδιο ισχύει για τις λέξεις βορδόνιον «Maultier», βουλγίδιον «(Leder)sack», και γρόσιον «eine Münze», που δεν προέρχονται από τα λατ., burdo, vulga και βενετ. grosso αντίστοιχα, αλλά είναι υποκοριστικά των λέξεων βόρδων < λατ. burdo, βούλγα < λατ. vulga και γρόσσον < βενετ. grosso. Η λ. βαγεία «Umherstreifen, Ausbleiben» είναι παράγωγο του ρ. βαγεύω, «umherstreifen, ausbleiben» < λατ. vagari, και δεν προέρχεται άμεσα από λατινικό ρήμα. Το δεκοκτορεύω «veruntreuen» παράγεται από το δεκόκτωρ «Veruntreuer» < λατ. decoctor, και όχι από το λατ. decoquo. Το δελεγάτευσις «Anweisung» δεν ανάγεται στο λατ. delegatio, αλλά είναι παράγωγο του δελεγατεύω «anweisen» < λατ. delego, και το διαφένδευσις «Verteidigung» δεν προέρχεται από το διά + δεφένδευσις, αλλά είναι παράγωγο του διαφενδεύω «verteidigen». Το τελευταίο δεν είναι σύνθετο από τα διά και δεφενδεύω, αλλά παράγεται από το δεφενδεύω < λατ. defendo, με παρετυμολογική επίδραση του διά και αφέντης, Ανδριώτης, ΕΛ, 83. Το δίστριον «einschneidige Axt» δεν προέρχεται από το λατ. dextralis, αλλά από το διστράλιον «einschneidige Axt» < λατ. dextralis, με παρετυμολογική αντικατάσταση της κατάλ. -άλιον με την -ιον. Το δικουρβοσέλλα, «Sattel mit zwei Sattelknöpfen», δεν προέρχεται από το δι+curva+sella, αλλά από το δι-+κούρβα (< curva) + σέλλα (< sella) κ.ο.κ.

Σε ορισμένα λήμματα μπορούν να γίνουν επιμέρους παρατηρήσεις:

«Αρμένιος armenisch: βώλος BlemMed 67, 10 [...]». Πρβ. νεοελλ. διαλ. αρμινόβουλας (< αρμένιος βώλος) και όχι από το ουσ. αρμένιον και βώλος, όπως αναφέρουν οι συντάκτες του ΙΛ 3,88.

«αρμενόπουλον, το kleines Segel [...] Vgl. Αρμενόπουλος PLP». Το όνομα Αρμενόπουλος προέρχεται από το εθνικό Αρμένιος, και δεν έχει καμιά σχέση με το αρμενόπουλον, που είναι υποκορ. του άρμενον «Segel».

«αστάχυν, το ohne Ähren, Brachland: το α. αποδιδοί εις το χωράφιον MM IV 150 (a. 1265). unbehaarter Teil? κρατήσας το(ν) -χυν του αφεδρώνου του ίππου [...]». Στη δεύτερη περίπτωση πρόκειται για φωνητική ποικιλία του αρχ. στάχυν «lower part of the abdomen».

«βοστίνια, η (< slav. baština «Erbschaft»?) eine Abgabe [...]». Η λέξη προέρχεται από το σλαβ. vostina που απαντά στα νεοελληνικά ιδιώματα ως βοστίνια και βουστίνια «φόρος επιβαλόμενος επί τουρκοκρατίας εις τους άρρενας χριστιανόπαιδας [...]» ΙΛ 4, 46.

«βρούτζα, η Bürste: μετά βρούτζον (sic) χοιρείαν [...]». Το sic είναι περιττό, αν γίνει δεκτή η ετυμολόγηση της λ. βούρτσα, που ανάμεσα στις άλλες έχει και τη σημασία «σκαντζόχοιρος», από το αρχ. βρύσσοσ «είδος εχίνου θαλασσίου», όπως είχα προτείνει παλαιότερα, βλ. Ελληνικά 34 (1982-3) 110.

«βύσσα, η Tiefe: Kyran II 5,20.21. eine Krebsart: β. ὅ ἐστι κάραβος Kyran I 2,2.7. feines Leinen (= βύσσος, η): πορφύραν καί -αν[...]». Η σημασία «eine Krebsart», που βασίζεται στο βύσσα ὅ ἐστι κάραβος, είναι ανύπαρκτη. Είναι φανερό πως εδώ δεν πρόκειται για το κάραβος «Krebs», αλλά για το ομώνυμο του κάραβος [...] ὑπὸ δὲ Μακεδόνων πύλη, που απαντά στον Ducange και στα νεοελληνικά ιδιώματα με τη σημασία «cloaca, οχετός», J. Kalleris, *Les anciens Macédoniens*, τ. 1, Αθήνα 1988, σ. 200. Το βύσσα, «feines Leinen», είναι ετυμολογικά άσχετο προς το βύσσα «Tiefe» και θα έπρεπε να αποτελέσει ξεχωριστό λήμμα.

«γιαλούτι ? eine Augenkrankheit [...]». Πρόκειται για διαλεκτικό τύπο του αϊγίλωπιον (> ποντ. γιλώπ'), υποκορ. του αϊγίλωψ «eine Haferart» (> διαλ. αγιάλουπας, γιούλουπας κ.ά.) Andriotis LA, 74. Για τη σημασιολογική εξέλιξη πρβ. νεοελλ. κριθαράκι, υποκορ. του κριθάρι, τουρκ. arpacik «Gerstenkorn (am Auge)», υποκορ. του arpa «Gerste».

«γρανίτζα, η ein Baum: Georon X 76,1; 5». Η λέξη, που απαντά και σε νεοελληνικά ιδιώματα, προέρχεται από το σλαβ. granica «δρυς» IA 5,170.

«γυναικωνίζω für Frauen zugänglich machen: βεβηλών τα άγια, το άδυτον -νίζων KamArs 110. το τον ιερόν ανδρόνα γυναικωτίζειν (sic) ib. 66». Πιθανότατα το γυναικωτίζω παράγεται από το γυναικωτός, «verweichtlicht» και θα έπρεπε να αποτελέσει ξεχωριστό λήμμα.

«διάργυρος, ο Quecksilber [...]». Δεν παρατίθεται ο τύπος γιάργυρος, που αναφέρεται στο λήμμα αρτζεντόνερον. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι τύποι διάργυρος και γιάργυρος απαντούν στα νεοελληνικά ιδιώματα.

«δίκορσος zweiköpfig [...] - LS». Πρβ. ποντ. δίκορτζον «διφυής καρπός λεπτοκαρύου», Χρ. Τζιτζιλής, «Δεύτερη συμβολή στην ποντιακή ετυμολογία», *Ελληνική διαλεκτολογία* 4 (1994-1995) 78.

«δίυλος sehr feucht: έλος· δ. δάσος [...]». Η λ. δίυλος μαρτυρείται και με τη σημασία «σύμφυτος τόπος»: το δίυλον δάσος είναι το «πυκνοφυτεμένο» και όχι το «sehr feucht».

«δραγμαλίδιον, το ? eine Pflanze: κισσός [...]». Η λέξη είναι σύνθετη με β' συνθετικό το *αλίδα που απαντά και στο αγριαλίδα «το φυτό convolvulus arvensis», Χρ. Τζιτζιλής, «Ανάλεκτα ετυμολογικά II», *Ελληνικά* 36 (1985) 317.

«ασέλγω sich prostituieren: ασέλγοντες GramOx IV 68,9 (pro ασελγώντες ? . - S. ασελγέω». Η ύπαρξη ξεχωριστού λήμματος ασέλγω δεν είναι σωστή. Είναι γνωστό ότι μη συνηρημένα ρήματα παρουσιάζουν σποραδικά συνηρημένους τύπους μετοχής, πρβ. υπεραίρω - υπεραιρούντων. Στην περίπτωση του ασέλγοντες έχουμε ασυναίρετο τύπο μετοχής συνηρημένου ρήματος. Το ίδιο συμβαίνει και στο «διεγχειρέω auf sich nehmen, in Angriff nehmen, versuchen: [...] διεγχείροντας (sic pro -ρούντας) [...]», όπου σωστά δεν καταγράφεται ξεχωριστό λήμμα *διεγχείρω.